

KESKAEG

ÕPPERAAMAT KESKKOOLI VI—VII KLASSILE

2. VIHK

**TOIMETANUD
PROF. J. A. KOSMINSKI**

**RK PEDAGOOGILINE KIRJANDUS
TALLINN 1941**

2-25071

Kohustuslik kontrollkoosmäär

KESKAE G

ÕPPERAAMAT KESKKOOLI
VI—VII KLASSILE

2. VIHK

TOIMETANUD
PROF. J. A. KOSMINSKI

2635

RK
PEDAGOOGILINE KIRJANDUS
TALLINN 1941

2

A-11971

Kolmas jagu.

Hiliskeskaeg.

XXII peatükk.

Suured maadeavastused ja kolooniate vallutamise algus.

§ 1. Ameerika ja India meretee avastamine.

Vanaajal ja varasel keskajal ei julgenud meremehed kaugele ulgumerele sõita. Euroopa kaupmeestele ja mere-sõitjatele olid tuntud ainult Euroopa rannikumered. Aga vähehaaval hakkas meresõidu tehnika täienema. Leiutati kompass, mille abil võis kurssi hoida avamerel. Hakati ehitama kergeid ning liikuvaid purjekaid — karavelle. Kompassiga varustatult julgesid seesugused laevad asuda kaugetele ning kestvatele merereisidele.

XIV sajandil oskasid itaalia meremehed juba üsna täpseid kaarte koostada. Peamiselt aga kujutati neil kaartidel meremeestele hästi tuntud Vahemerd. Alles XIII sajandist alates hakkasid Euroopas levima vanade kreeklaste teaduslikud töökspidamised, eriti kreeka maateadlase Ptolemaiuse õpetus Maa kerakujulisusest.

Sellele õpetusele toetudes arvas Firenze astronoom ja geograaf Toscanelli, et võib jõuda Aiasiasse, liikudes lääne poole. Ta joonistas maailmakaardi, millel Indiat kaju-

tati teisel (Euroopale vastasasetseval) Atlandi ookeani kaldal. Tema muidugi ei võinud teada, et Euroopa ja Aasia vahel asetsevad suur Ameerika manner ja kaks ookeani.

Maismaakaubanduse katkestumine Idamaadega. Euroopa kauplemine Idamaadega toimus araablaste vahendusel mööda suuri karavaniteid, mis ühendasid Vahemere ja Musta mere idarannikuid India ja teiste Aasia mandri kaugege maadega.

Sealjuures said araablased oma vahendamise eest suuri kasusid ja müüsid kaupu 8—10 korda kallimalt, kui nad ise nende eest olid maksnud.

Vahemere idaranniku vallutanud türklased katkestasid alatasa araablaste kaubandust. Seepärast hakkasid eurooplastel juba ammu tekkima mõtted sellest, kas ei saaks läbi ilma araablaste vahendamiseta ja kuidas leida uut teed Indiasse. Juba aastail 1467—1472 sooritas Tveri kaupmees Afanassi Nikitin reisi läbi Iraani Indiasse. Ta koostas oma reisi üksikasjalise kirjelduse. Selles kirjelduses leidub palju huvitavaid andmeid India kaubanduse, usundi, sõjanduse ja looduse üle. See tee oli aga liiga raske ja ohtlik. Sobivam oli mereteel Indiasse.

Portugallaste avastusretked. Esimesteks, kes julgesid asuda kaugele merereisidele, olid portugallased. Juige portugali meresõitja Diaz jõudis piki Aafrika randu lõuna poole purjetades kuni neemeni Lõuna-Aafrikas, mille ta nimetas Healootuse neemeks (1486). Teine portugallane Vasco da Gama, sõites ümber Aafrika ja ületades India ookeani, jõudis Indiassse (1498). Sellest ajast peale hakkasid portugallased Indiat riisuma ja sealt välja vedama kallihinnalisi idamaa kaupu: vürtse, kulda, elevantiluu, kalliskive ja siidriiet. Portugallased tõrjusid Indiast välja araabia kaupmehed ja rajasid seal omad kolooniad.

Ameerika avastamine Kolumbuse poolt. Mõned aastad enne seda oli teostatud teine tähtis avastus. 1492. a. avastas genualane Christoph Kolumbus Ameerika.

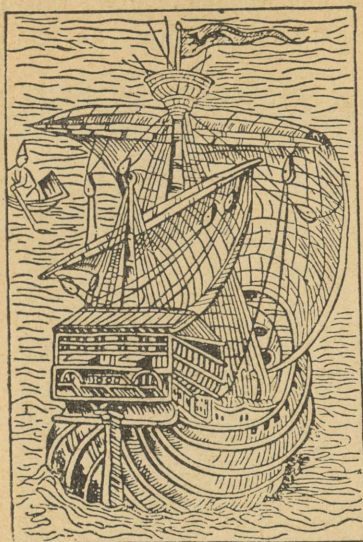
Genua kangru poeg Kolumbus hakkas 14-aastaselt mere-meheks. Teda võlusid jutustused kaugeist meredest ja uutest maadest. Ta siirdus Hispaaniasse ja astus Hispaania kuninga teenistusse. Ta innustas kuninganna Isabella julge plaani pooldajaks — jõuda Aasiasse, purjetades mitte itta, vaid kogu aeg üle Atlandi ookeani lääne poole. Kolmel väheldasel laeval (karavellil) asus Kolumbus 3. augustil a. 1492 teele Palose sadamast Hispaanias. 12. oktoobril jõudis ta ühe väikese saareni Bahama saarte rühmas ja nimetas selle *San Salvadori* saareks. Selle järel avastas Kolumbus Kuuba ja Haiti saared. Kolmel järgneval reisil külastas ta Jamaikat, Antilli saari ja Lõuna-Ameerika põhjarrannikut.

Christoph Kolumbus.

Kõik need Kolumbuse poolt äsja avastatud maad kuulutati Hispaania kuninga valdusteks. Oma elu lõpuni oli Kolumbus veendunud, et tema poolt avastatud maad asetsevad Aasia idarranniku vahetus läheduses. Seepärast nimetas ta avastatud maade elanikke India pärismaalasteks, hindudeks (ehk indiaanlasteks). Alles teisele avastajale, firenzelasele Amerigo Vespuccile selgus, et Kolumbus oli avastanud uue maailmajao. Vespucci uuris ja kirjeldas Lõuna-Ameerika põhjaosa ja jõudis veendumusele, et avastatud maad moodustavad uue mandri. Tema eesnime järgi nimetati uut maailmajagu Ameerikaks.

Magalhães. A. 1519 siirdus portugallane Magalhães Hispaania kuninga ülesandel esimesele ümbermaailmareisile. Ta purjetas läände ja avastas väina (Magalhãesiväin),

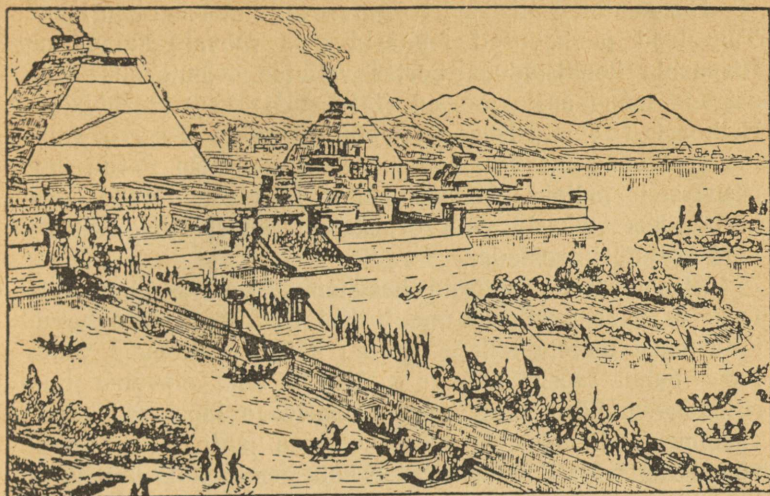
Kolumbuse karavell.

mis lahutab Ameerika mandri lõunatippu tema poolt Tulemaaks nimetatud saartest; sõites põiki üle Vaikse ookeani, jõudis ta Filipiini saartele. Siin sai ta kokkupõrkes pärismaalastega surma, tema kaaslased aga jätkasid reisi ümber Aasia ja Aafrika. 234 inimesest, kes koos Magalhãesiga välja sõitsid, jõudis ainult 16 septembris a. 1522 tagasi Hispaaniasse. Hirmutatud ohtlikust ning raskest teekonnast, oli osa neist reisi poolel teel katkestanud, suurem osa aga hukkus haiguste ja kannatuste tagajärjel.

§ 2. Ameerika vallutamine ja Euroopa riikide koloniaalpoliitika algus.

Mehhiko ja Peruu vallutamine. Vaevalt oli Ameerika avastatud, kui sinna hakkasid voolama saagiahnitsejate ja maadevallutajate (konkistadooride) jõugud. Need olid peamiselt vaesunud Kastilia rüütlid (hidalgo). Nad tungisid kõige esmalt nendele Kesk- ja Lõuna-Ameerika maa-dele, mis olid Kolumbuse poolt avastatud saarte läheduses. Seal, Mehhisos ja Peruus, elasid vana kultuuriga rahvad.

Mehhikot rahvastavate suguharude hulgas oli kõige võimsam atsteekide suguharu. Nad alistasid kõik teised

Cortés'i sissesõit Mehhikosse.

suguharud ja sundisid neid allumismaksu tasuma saaduste, kallisarade ja orjade näol. Aeg-ajalt teostasid atsteegid sõjaretki allutatud suguharude aladele, et hoida neid hirmus ja alistuvuses. Atsteegid ise elasid Mehhiko linnas keset järve asetseval ligipääsmatul saarel. Saades allumismaksu võimualustelt suguharudelt, elasid atsteegid toreduses. Nad omasid kullast ning hõbedast sööginõusid ja kandsid ilusaid mitmevärvilisi riideid.

Peruus kuulus võim inkade suguharule. Nende eesotsas seisis inka-valitseja. Inkade kasuks töötas arvukas võimualune rahvastik. Inkad ise ei teinud majanduslikku tööd: nad teenisid sõjaväelastena ja ametnikena. Külades, eriti hiljuti alistatud suguharude seas, ehtasid inkad kindlusi ja pidasid neis sõjalisi garnisone. Võrreldes atsteekidega olid inkad kõrgemal kultuuritasemel. Neil oli juba meditsiinilisi ning astronoomilisi teadmisi ja nad oskasid kalendrit arvutada.

Hispaanlased alistasid kerge vaevaga atsteegid ja inkad. Tulirelvad ja hobused tekitasid neis rahvais kabuhirmu. Hispaania konkistadoor Cortés vallutas 400-mehelise väesalgaga mõne aasta jooksul (1519—1521) kogu Mehhiko ja Kalifornia. Teine Hispaania juhtumusteotsija Pizarro vallutas veel väiksema väesalgaga 10 aastat hiljem Peruu ning riisus selle paljaks. Atsteekidele ja inkadele alluvad suguharud, kes vihkasid endi orjastajaid, aitasid hispaanlastel neid vallutusi teostada.

Hispaanlased kohtlesid halastamatult mitte ainult atsteekide ja inkasid, vaid ka oma liitlasi. Nad hävitasid õnnetuid indiaanlasi tervete külade kaupa; kõige väiksemagi vastupanu puhul tapsid nad ja põletasid neid elavaina tuleriiadel, sundides nende naise, emasid ja lapsi seda pealt vaatama. Indiaanlastele peeti koortega jahti. Hispaanlased võtsid vägivaldselt indiaanlastelt kõik nende kulla ja hõbeda, jagasid omavahel nende maad, indiaanlasi aga sundisid nad töötama orjadena. Hispaanlased ajasid indiaanlasi tuhandete kaupa raskele tööle vast-avatud hõbedakaevandustes, kus nad üle jõu käiva töö tagajärjel varsti surid. Kurnamise ja ebainimliku kohtlemise tagajärjel hakkas rahvastik kiiresti välja surema. Siis hakkasid hispaanlased Aafrikast Ameerikasse vedama tugevamaid ning vastupidavamaid neegreid. Üksteise külge aheldatuna saadeti neegreid jõukude kaupa Uus-Maailma. Teel surid paljud neist nälga ja haigustesse.

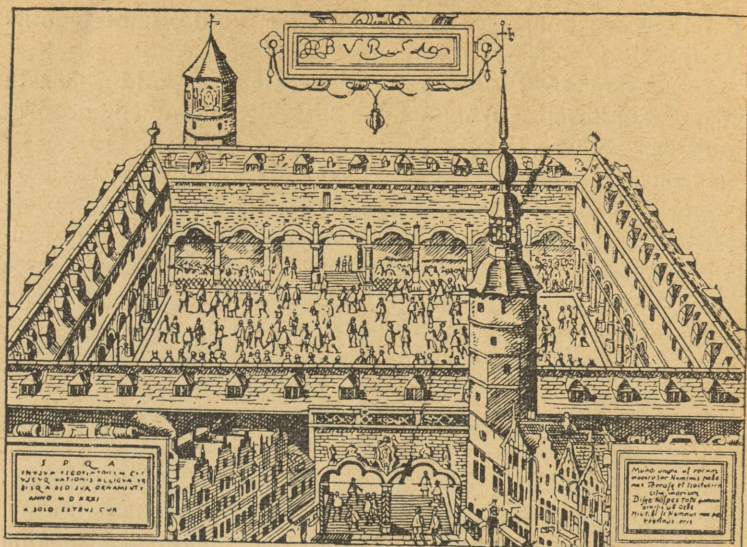
Portugallaste asumaad Indias. Ka portugallased ei toiminud Indias paremini. Vallutanud tugipunktid Ees-India läänerannikul, tungisid nad hiljem Sunda ja Moluki saartele. Välja tõrjudes araablased, ei lasknud nad kaua aega sinna teisi eurooplasi ja omandasid monopoli Euroopa ning Kaug-Ida vahelises kaubanduses. Äraostmise ning pettusega saavutasid portugallased kohalikelt väikevalitsejailt ainuõiguse elanikelt vürtside ja muude kaupade kokkuostmiseks. Nad müütasid kohalikule elanikkonnale väärtusetu tühja-tähja või kõlbmatuid asju ja sundisid teda väevõimuga

oma kaupu ostma, saades vastu vürtse, kulda, kallihinnalist elevantilud, portselani ja siidriet.

Ameerika ja India mereteel avastamisel olid määratu suured tagajärjed Euroopa edaspidisele majanduslikule arenemisele. Avastatud maade vallutamise ja paljaksriisumisega pandi alus Euroopa kolooniaile ja koloniaalrahvaste julmale ekspluateerimisele eurooplaste poolt. Kolossaalsed rikkused, mis nüüd pidevalt asumaadest Euroopasse voolasid, kiirendasid kapitalistliku majanduse arengut Euroopas.

§ 3. Maadeavastuste majanduslikud tagajärjed.

Hispaanlased ja portugallased ei olnud rikkad kaubarahvad. Ei Hispaanial ega Portugalil polnud arenenud tööstust ega rikat rahvastikku, kes oleks jõudnud üles osta hispaania konkistadooride või portugali kaupmeeste-riisujate hinnalist saaki. Merereiside organiseerimiseks andsid raha rikkad Lõuna-Saksa ja Itaalia suurärid. Nemad otsid ka suurema osa mereteed kaudu Ameerikast ja Indiast saabuvaist laadungeist ja müüsid selle järel kauba väikestes partiides edasi Euroopa kaupmeestele. Kogu selle kaubanduse keskuseks kujunes XVI sajandi keskpaiku Antverpeni linn (Madalmail). Siia sõitsid kokku kaupmehed kõigist Euroopa maist. Tehinguid sooritati erihoones sadama läheduses, kus olid välja pandud müüdavate kaupade proovid. Seda hoonet nimetati börsiks ja tema frontoonile oli kirjutatud: „Kõigi maade ja keelte kaupmeeste kasuks“. Samuti võis börsil sõlmida laenutehinguid. Euroopas kujunesid sel ajal seesugused suurriigid nagu Prantsusmaa, Inglismaa, Hispaania. Need võistlesid omavahel, pidasid alatisi sõdu ja vajasid seepärast ühtelugu raha. Raha laenasid nad suurtelt kauba- ja pangamajadelt; sageli aga ei suutnud nad oma võlgu tasuda ja kuulutasid pankroti. Et sellise riski eest tasu saada, võtsid

Antwerpeni börs.

kaupmehed ja pankurid riikidelt ülikõrgeid protsente. Riigivõlad kasvasid, aga koos nendega ka pankurite sissetulekud.

Niisiis oli uute geograafiliste avastuste esimeseks tagajärjeks kaubanduse ja tööstuse kiire areng ja krediidi uus korraldus.

Teiseks avastuste tagajärjeks oli nõndanimetatud hindade revolutsioon. Euroopasse kuhjus ülisuur hulk väärismetalle — kulda ja hõbedat, mis oli saadud Ameerikas põlisrahva või neegerorjade mittevaba töö läbi. See tekitas kulla ja hõbeda odavnemise ja kaupade kallinemise. Leiva ja vajalikumate tarbeainete hinnad tõusid 3–4-kordselt.

Kõige enam kannatasid hindade revolutsiooni all tööpalga saajad: töölised, sellid, sulased. Sel kombel muutis hindade revolutsioon klassivõitluse nii linnas kui ka maal teravamaks.

Itaalia XVI sajandil.

§ 1. Klassivastuolud Itaalias XVI sajandil.

Itaalia majanduslik langus. Juba XV sajandi lõpust alates ilmneb Itaalia tööstuses langus. Inglismaal, Prantsusmaal ja teistes maades areneb omatööstus ja nende maade kaubad hakkavad Itaalia omadega võistlema. Inglise kalev tõrjub välja varemalt kogu Euroopas kuulsa Firenze kalevi. Veel suuremat kaotust kannatab Itaalia India meretee ja Ameerika avastamise tagajärjel. Peakaubateed nihkusid Atlandi ookeanile ja see tuli kasuks neile maile, mis asetsesid Euroopa läänerannikul: Hispaaniale, Portugalile, Madalmaile, Inglismaale ja Prantsusmaale. Seevastu vanad kaubateed — Põhja-Euroopas Balti ja Põhjamerd kaudu ning lõunas Vahemerd mööda — tõrjuti tagaplaanile.

Itaalia kodanlus. XVI sajandil oli Itaalia kodanlus siiski veel rikas. Kaubandusest ja tööstusest kõrvaletõrjutuna hakkab ta üha rohkem raha laenuks andma, hakkab tegelema pangandusega. Tal oli palju vaba aega. Ta tahtis elu nautida, kulutas palju raha toredate paleede ehitamiseks, ilusaile piltidele ja kujudele, sundis luuletajaid ja kirjanikke end lõbustama, ülistama tema kõrget kultuuri ja heldust.

Alamate rahvakihtide elu aga muutus seevastu aina raskemaks.

Käsitöölised ja eriti lihttöölised jäid kaubanduse ja tööstuse languse tõttu sageli ilma tööta. Töölised hakkasid linnadest küladesse valguma. Rentides seal väikesi maalapikesi elatusid nad kerjuslikult.

Itaalia talupojad. Väga vaesed olid samuti Itaalia talupojad. Neist imesid mahla kolm parasiiti: parasiidid-aadlikud, kes ise mingil moel majanduselust osa ei võtnud, vaid elasid sellest, mis nad talupoegadelt andamite näbl said; parasiidid-kodanlased, liigkasuvõtjad ja maa-

omanikud, kes talupojalt ja tööliselt välja pigistasid viimse kopika, ja lõppeks kõige suurem parasiit — Rooma paavst ja arvukas, ablas ning laisk vaimulik seisus: papid ja mungad, kes riisusid harimata ja kerjuslikku rahvast. Kusagil mujal Euroopas ei olnud sellist vastuolu rikkuse ja vaesuse, toreduse ja viletsuse vahel kui Itaalias.

§ 2. Poliitiline kord Itaalias XVI sajandil. Itaalia sõjad.

Itaalia poliitiline killustatus. Itaalia ei olnud ühtne riik. Vahemere rannikul olid suurimaiks riikideks kaks kaupmeeste vabariiki: Genua ja Veneetsia. Lombardia tasan-diku keskel, Kesk-Euroopast Itaaliasse viival suurel kauba-teel, asetses rikas kauba- ja tööstuslinn Milaano. XV sajan-dil muutus Milaano tugevaks riigiks ja üksvahe allus talle isegi Genua.

Kesk-Itaalias olid tähtsamaiks riikideks Firenze ja Paavstiriik. Kogu Lõuna-Itaalia haaras enda alla suur Napoli kuningriik, mida valitses Hispaania kuningas. Hispaaniale kuulusid ka Sitsiilia ja Sardiinia.

Kesk- ja Põhja-Itaalia rikkad kaubalinnad tegelesid peamiselt kaubandusega ja tööstussaaduste tootmisega välisturu jaoks. Itaalia enda rahvamassid olid liiga vaesed, et osta kaupu, millega need linnad kauplesid. Seepärast huvitas Itaalia kaupmehi siseturg vähe ja ühes sellega oli neil vähe huvi ka maa poliitilise ühendamise vastu. Itaalia kaubalinnad võistlesid omavahel võõrastes maades, kus nad oma kaubandust arendasid. Nad püüdsid igati üksteist nõrgestada ja kartsid kõigest rohkem, et mõni neist allutab endale kõik teised. Ükski Itaalia riikidest ei olnud tugev küllalt, et maa ühendamist enda peale võtta. Itaalia jäi poliitiliselt killustatuks.

Paavstiriik. Itaalia kesksajal asetses Paavstiriik. Paavstid olid tol ajal ilmalikud valitsejad, erinedes teistest valitse-

jaist vaid selle poolest, et nad ei saanud oma trooni pärluse teel edasi anda.

Iga paavst püüdis õigete ja kõverate võtetega oma sugulasi rikastada. Selle taotlemisel nad ei hoolinud mitte millestki. Eriti kuulsaks sai oma häbitusega ja kuritegudega 1492. a. troonile astunud paavst Aleksander VI Borgia. Tema poeg Cesare Borgia tahtis oma isa võimu kasutada, et saada kogu Itaalia valitsejaks. Selle eesmärgi saavutamiseks ei kohkunud ta tagasi mitte millegi ees; vahenditeks olid tal pettus, töötusemurdmine, põueoda ja mürk.

Lakkamatult käis võitlus väikeste Itaalia riikide ja üksikute auahnete isikute vahel igas riigis. Pistised ja reetmine, tapmised ja mürgitamised palgatud lurjuste kaasabil olid harilikuks vaenlastega arvete õiendamise vahendiks.

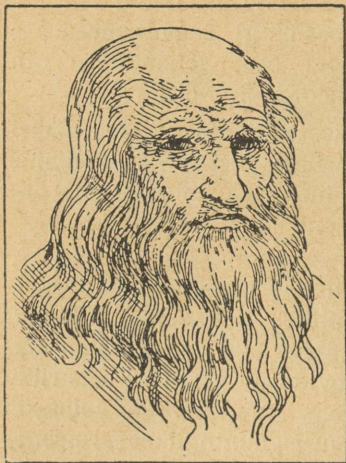
Itaalia sõjad. Itaalia kodanluse rikkus tõmbas endale juba ammugi naabrite ahneid pilke. XV sajandi lõpuks muutusid Prantsusmaa ja Hispaania suuriks ja võimsaiks aadlimonarhiaiks. Vaenused ja röövimised ei olnud neis riikides enam võimalikud nagu varem, kui kuninga võim oli alles nõrk. Aadel teenis nüüd suuris kuninglikes armeedes ja nõudis oma pealikult — kuningalt — vallutusretki teistesse maadesse.

Esimestena ründasid Itaaliat prantslased. Prantsuse kuningas Charles VIII läks 1494. a. tugeva sõjaväega üle Alpide ja vallutas suurema osa Itaaliast. Vallutajad riisusid elanikke halastamatult. Siis ühendas mitu Itaalia riiki oma jõud võitluseks prantslaste vastu. Charles VIII, kartes enda äralõikamist Prantsusmaast, ruttas tagasi kodumaale.

Charles VIII järglane Louis XII kordas sõjakäiku Itaaliasse, kuid sama tagajärjega. Järgmine Prantsuse kuningas François I leidis endale Põhja-Itaalia vallutamise katseis tugeva ja kardetava võistleja Saksa keisri ning Hispaania kuninga Karl V Habsburgi isikus. Sellest ajast peale muutuvad Itaalia sõjad kestvaks võitluseks Habsburgide ja Prantsuse kuningate vahel võimu pärast Itaalia üle.

§ 3. Itaalia vaimne kultuur XVI sajandil.

Machiavelli. Kogu selle heitluse kestel oli Itaalia võõra-
maiste vallutusretkede võitlusväljaks ja kannatas alatiste
riisumiste ning rüüstamiste all. Itaalia tähtsamad poliitikud
ja laiema silmaringiga inimesed mõistsid, et selle põhjuseks

Leonardo da Vinci.
Autoportree.

on maa poliitiline killustatus,
ühtsuse puudumine. Kuulus
Firenze poliitik ja ajaloolane
Machiavelli (1469—1527)
tõestas oma kaaskodanikele
tungivalt, et Itaalia allub kisk-
jalike naabrite röövkäikudele
seni, kuni ta pole saanud üht-
saks riigiks.

Machiavelli oli valmis
monarhistliku korruga lep-
pima, kui ainult sellega ühes
Itaalias algaks rahunemine ja
Itaalia saaks niisama tugevaks
riigiks nagu Prantsusmaa või
Hispaania. Vaadeldes oma
kaasmaalasi ja vastikuid võit-
lusvõtteid, mis olid Itaalias
muutunud tavaliseks, ei usku-
nud Machiavelli inimloomuse

headesse omadustesse ja andis tulevasele Itaalia ühendajale
nõu mitte valida abinõusid: ta võib kasutada pettust, kõrval-
dada oma vastaseid igasuguste võtete abil, et vaid oma ees-
märki saavutada.

Itaalia hilisrenessanss. XVI sajandi algul oli Itaalia veel
kultuuri ja hariduse keskuseks Euroopas. Tema rikkad kauba-
linnad, tema toreduse- ja naudinguahne kodanlus, tema
türannid ja tore paavsti õukond püüdsid üksteist ületada
hiilgusega, paleede iluga, oma luuletajate, maalijate ja kaju-
rite talentidega. Sel ajal elasid ja töötasid Itaalias suured

maalikunstnikud Leonardo da Vinci (1452—1519), Michelangelo Buonarroti (1475—1564) ja Raffael Santi (1483—1520).

Leonardo da Vinci polnud üksnes suur maalikunstnik: selle geniaalse inimese teadmishimuline vaim otsis kõikjal rakendamist. Ta oli kujur, arhitekt, insener, õpetlane, kes andis inimsoole geniaalseid mõtteid ja algatusi peaaegu kõigis teadusharudes: füüsikas, matemaatikas, astronoomias, geoloogias ja keemias. Ta uuris inimese keha anatoomiat, tema liigutuste mehaanikat, vaatles lindude lendu, püüdis visalt lahendada lendamisaparaadi ehitamise ülesannet. Tema pidas seda täiesti võimalikuks, sest et tema arvates „lind on aparaat, mis töötab matemaatiliste seaduste põhjal.“

Suure skulptori, maalija ning arhitekti Michelangelo Buonarroti noorus oli karm, täis ärevust ja poliitilisi vapustusi. Oma jõulistes, võimsates inimkujudes (Mooses, Taavet, Vana Testamendi prohvetite kujud) ta esitas võitluses karastatud iseloomu. Kuulsale maalikunstnikule Raffael Santi'le olid omased teissugused tunded ja elamused. Oma teostes kehastas ta võluvate emalikkuse ilu.

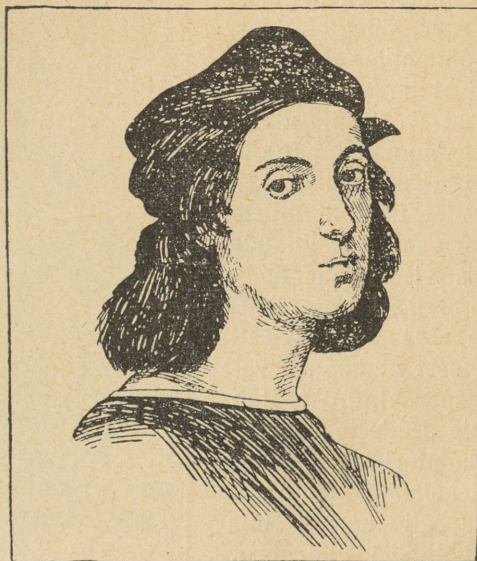
Kõrgele arengu tasemele tõuseb sel ajal arhitektuur. Renessansiajastu arhitektid püüdsid oma teostes saavutada valju harmooniat ja proportsionaalsust. Romaani stiili ehitised olid rasked ja madalad, gooti stiili kaared ja kirikud sirutusid liiga kõrgele; renessansi arhitektuuris aga ehitise kõrgus oli valjult kokkukõlas tema üldise suurusega. Ehitisi krooniti ilusate kuplitega, kaunistati antiikstiilis sammast-

Michelangelo. Mooses.

tega. Suurimad itaalia renessansi arhitektid olid Brunelleschi, Bramante ja Michelangelo Buonarroti.

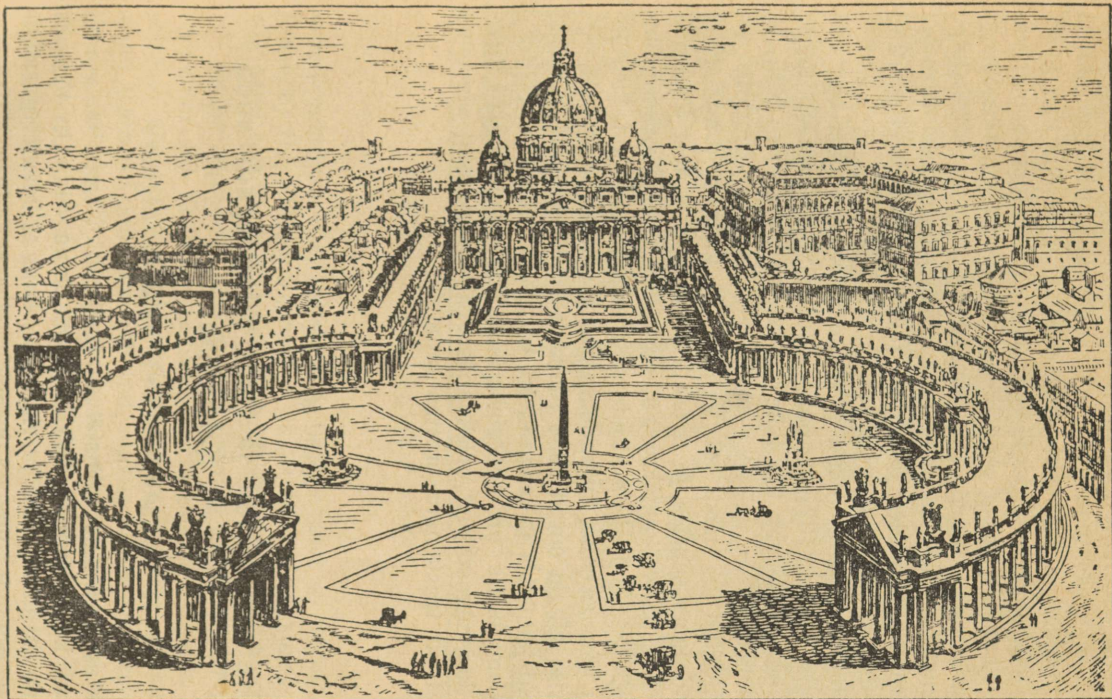
XVI sajandi Itaalia kõrge kultuur lähenes siiski langusele. Kestev Itaalia majanduselu langus, eriti XVI sajandi

Raffael. Autoportree.

teisest poolest alates, hakkas ilmne ka Itaalia kultuurielu aladel. Rahvamasside kasvav viletsus põhjustas sotsiaalse ebaõigluse põhjuste ja selle kõrvaldamise vahendite juurdlemist.

Campanella. Tähelepanuväärne mõtleja XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi algul oli Campanella (1568—1639). Ta sündis Lõuna-Itaalias Kalaabrias, kus feodaalne surve ja rahva viletsus olid ägedamad kui mujal Itaalias. Siin valitsesid hispaanlased ja kohalik feodaalaristokraa-

Püha Peetruse peakirik Roomas.

tia leidis sellelt võõramaiselt võimult tuge rahva rängaks feodaalseks ekspluateerimiseks. Nooruses võttis Campanella osa vandenõust Hispaania ikke vastu. Vandeselts aga avastati ja Campanella heideti vanglasse (1599), kus ta pidi viibima 27 aastat. Raske vangistus ei murdnud siiski filosoofi ja revolutsionääri vaimu. Ta jätkas vanglaski oma teaduslikku tegevust ja kirjutas siin oma tähelepanuväärse raamatu „Päikeselinn“, milles ta annab (autori seisukohast nähtud) pildi ideaalsest ühiskondlikust korrast.

Päikeselinna elanikud ei tunne ei eraomandust ega rikkaid ja vaeseid. Temas pole töötavaid inimesi, temas ei vajata mittevaba töö ikke all kõverduvaid orje. Kõik — nii mehed kui ka naised — töötavad ühteviisi. Tootmine on korraldatud nii hästi, et tööpäev ei ületa 4 tundi. Kõik elavad koos suurtes ja avarates ruumides. Lapsi kasvatab riik. Kasvatusele antakse Päikeselinnas esmajärguline tähtsus. Ehitiste seintel on kujutatud igasuguseid loomi, käsitööriistu, geomeetrilisi kujundeid, suurte isikute portreesid. Iga kujutise all on antud selle lühike seletus värssides. Lapsed õpivad jalutades ja omandavad kasulikke teadmisi.

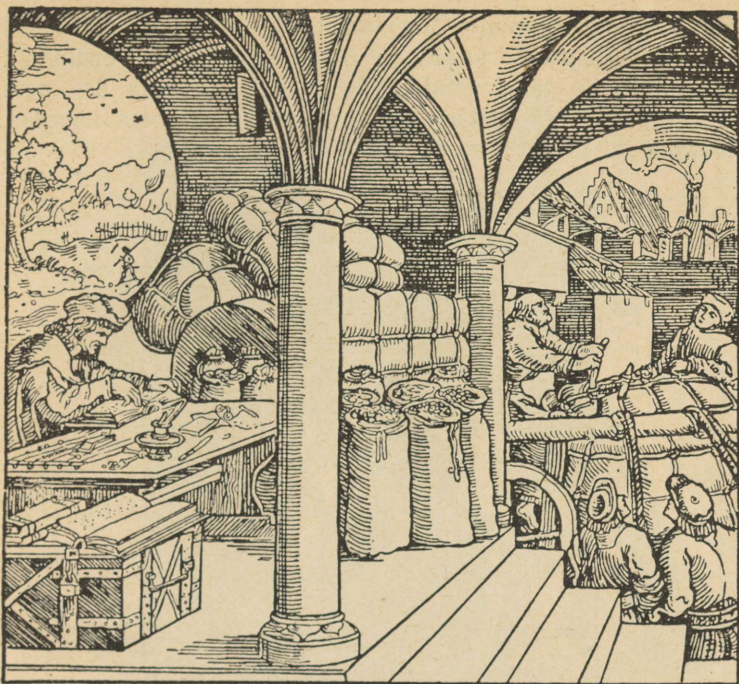
Campanella on antitsipeerinud mõningaid jooni tuleviku kommunistlikust ühiskonnast. Kuid tema ajal see tema ideaal oli teostamatu unistus (utoopia).

XXIV p e a t ü k k.

Reformatsioon ja Suur talupoegade sõda Saksamaal.

§ 1. Saksamaa XVI sajandi alguses.

Maa poliitiline killustatus. Karl V. Nagu Itaalia, nii polnud ka Saksamaa XVI sajandil ühtne riik. On tõsi, et Saksamaal olid keiser ja riigipäev, kuid ei keisril ega riigipäeval polnud võimu. Saksamaa koosnes hulgast väikestest

Rikka saksa kaupmehe kontor.

vürstkondadest, riigilinnadest ja veel suuremast arvust (üle tuhande) riigirüütelite valdustest, mis olid otsealluvuses keisrile, kuid tegelikult olid peaaegu täiesti sõltumatud.

Kõige rikkam ja majanduslikult ning kultuuriliselt kõige arenenum oli Edela-Saksamaa. Suurte jõgede ääres ja tähtsaimate üle Alpide Saksamaalt Itaaliasse viivate mäekurude lõpul asetsesid siin rikkad linnad, toimus vilgas kaubandus ja arenes tööstus. Linnas, nagu Augsburg, Nürnberg, Ulm, Strassburg, elas rikas kaupmeeskond. Augsburgi kaupmehed ja mäetöösturid Fuggerid omasid miljonites varandusi. Nad koondasid endi kätte mäetööstused Tirolis ja Ungaris, ren-

tisid kaevandusi kauges Hispaanias. Fuggerid laenasid suuri summasid Hispaania kuningale Karl Habsburgile, Ferdinandi pojapojale, ja tänu nendele summadele ta võis ära osta kuurvürste ja kindlustada enda valimist Saksamaa keisriks. Keisriks sai ta 1519. a. Karl V nime all.

Karl V.

Karl V kätte koondus väga suur riik, mis hõlmas Hispaaniat tema valdustega Itaalias (Lõuna-Itaalia ning Sitsiiliaga) ja kolooniatega Ameerikas, Saksa keisririiki ja Madalmaid. Karl V-st kõneldi, et tema valdustes päike ialgi ei looju. Aga hiigelriigi valitsemine ja eriti sõjad Prantsuse kuningatega Itaalia pärast tõmbasid Karl V ühtelugu Saksa-

Rikkad saksa linlased XVI sajandil.

maast eemale ja seepärast tal ei õnnestunudki keisrivõimu autoriteeti sel maal tõsta.

Klassivõitlus Saksamaal reformatsiooni eel. XVI sajandi alguseks oli Saksamaal sotsiaalne ning poliitiline võitlus äärmuseni teravaks muutunud. Keiser tahtis nõrgestada vürste, vürstid suunasid kõik oma pingutused keisri võimu õõnestamisele. Iga aadlik unistas sellest, et saada sõltumatuks, nagu seda olid vürstid. Väikeaadel — rüütlid — kaotas pärast tulirelvade tarvituselevõttu sõjavägedes oma endise sõjalise tähtsuse,

vaesus järk-järgult ja vaatas kadedusega rikastele vürstidele, jõukate linlaste ning kaupmeeste lahedale elule ja katoliku kiriku ülisuurtele valdustele.

Linnades käis äge sisevõitlus. Võim kuulus neis rikkale väikesearvulisele ülemkihile — patriitsidele. Nad püüdsid kogu maksukoorma raskust veeretada linnaelanikkonna keskmiste ja vaeste kihtide õlgadele. Fuggerite taolised rikkad kaupmeheperekonnad püüdsid endi kätte haarata kogu kaubandust ja laostasid seega kesk- ja väikekaupmehi. Seepärast linnaelanike keskkihid („bürgerid“, nagu neid Saksamaal nimetati) võitlesid patriitsidega võimu pärast linnades.

Raske oli linnaelanike alamate kihtide — käsitöösellide, tööliste — seisukord. Tsunftimeistrid ei lasknud sel ajal sellisid enam meistritena endi hulka: kogu eluajaks jäid nad sellideks. Sell muutus aina enam palgatööliseks, keda meister ekspluateeris. Sellid olid rahutud, rajasid salaseltsi ja korraldasid streike palgakõrgenduse saavutamiseks. Koos musta- ja päevatöölisega, aga samuti koos laostunud kõrgemaist kihtidest linlaste, kerjuste ja hulgustega moodustasid sellid linnades plebeide kihi. Oma seisukorraga rahulolematud plebeilikud kihid olid valmis toetama iga valitsevate kihtide vastu suunatud liikumist.

Kõige raskem oli talupoegade seisukord. Talupoegi riisusid nii kirik kui ka aadlikud — mõisahärrad ja linnad. Talupoeg pidi maksma kirikule kümnist (kümnendiku osa oma tööviljast). Peale selle oli piiskop või klooster väga sageli talupoegadele mõisahärraks ja peale kümnise kandsid talupojad sel juhul kiriku kasuks kõiki feodaalkoormisi, s. o. andameid, tegu jm. Laostunud aadlikud püüdsid talupoegadelt viimset senti välja pigistada. Aadlikud anastasid saraskonna ühismaad: metsad, heinamaad, veekogud, mida nad varem olid kasutanud koos talupoegadega. Linnad ostsid kokku aadlimõisu ja seetõttu muutsid ise mõisahärradeks ning nõudsid talupoegadelt andameid ja tegu. Talupojad, kes olid sunnitud mõisahärra kasuks

koormisi kandma, sattusid sageli võlgadesse. Sel juhul varitses neid linlane-liigkasuvõtja. Linn hakkas sel kombel talupoegi kurnama kui mõisahärra ja laenuandja.

Talupoegade keskel algasid rahutused. 1476. a. hakkas karjane ja külamoosekant Hans Böhheim Würzburgi lähedal jutlustama, et kõik inimesed on vennad, et ei tohiks olla ei rikkaid ega vaeseid, et on vaja mõisahärradelt ja vaimulikelt maa ära võtta ja jagada see talupoegade vahel. Palju rahvast voolas kokku tema jutlustamist kuulama. Würzburgi piiskop käskis Böhheimi kui ketseri vangistada. Ta mõisteti süüdi ja põletati tuleriidal. Muidugi ei suutnud see talupoegi rahustada. Nende seas hakkasid levima salaühingud. Oma lipul kujutasid need talupojakinga mõisniku saapa vastase ülestõusu embleemina.

§ 2. Reformatsiooni algus Saksamaal.

Katoliku kirik Saksamaal. Niisugune oli seisukord Saksamaal selle laiaulatusliku ühiskondliku liikumise eel, mis on ajaloos tuntud reformatsiooni nimetuse all. Liikumine algas kirikureformi nõudmisega. XVI sajandi alguseks polnud Saksamaal ainustki teist asutist, mis oleks välja kutsunud niisugust üksmeelset ning üldist rahulolematust kui katoliku kirik.

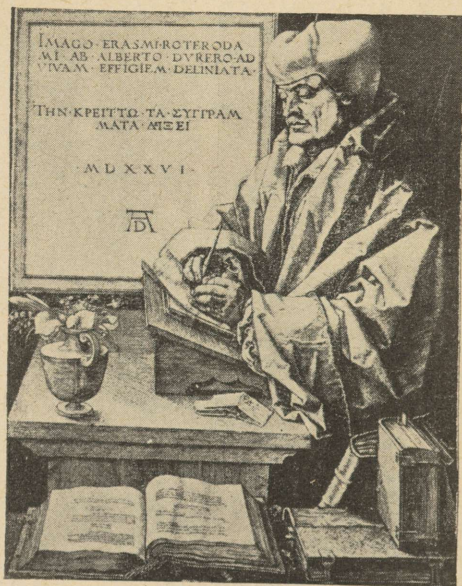
Neis riikides, kus kuningavõim oli tugev, nagu Inglismaal ja Prantsusmaal, piirasid valitsejad paavsti nõudlusi. Kuid Saksamaal polnud sellist keskvõimu ja paavstide ahnus ei leidnud siin mingit vastupanu. Paavst Julius II ütles, et kui Saksamaa loobuks paavstile makse tasumast, siis Rooma langeks viletsusse ja kehvusse. Kuid asi ei seisnenud mitte ainult paavstide poolt maksustamises. Hiigelsuured maa-alad ja igasuguseid muid valdusi kuulus kloostreile, kirikuile ja teistele kiriklikele asutistele. Piiskopid ja abtid, arvukas kogu preestrid, jõude elavad ja hästisöönud munkade hulgas elasid linlaste ja talupoegade kulul. Vürstid, aadlikud ja linlased vaatasid kadedusega kiriku ülisuurtele rikkustele;

Saksamaa reformatsiooni ja talupoegade sõja ajal.

töötav rahvas linnas ja maal vihkas pappe, kes teda kurnasid. Ükski ühiskonna klass ei olnud kirikuga rahul.

Saksa humanistid. Rahulolematus katoliku kiriku vastu ilmnes Saksamaal kõige enne XVI sajandi haritud inimeste hulgas.

Erasmus Rotterdamist.

Kodanluse arenemisega hakkas Saksamaal samuti nagu Itaaliaski levima humanism.

Paljudes Saksa ülikoolides tekkisid professoreist ja üliõpilasist koosnevad humanistide ringid. Nad naeruvääristasid keskaegset kiriklikku väärteaduslikkust ja lubasid endile teravaid kriitilisi märkusi katoliku kiriku ja tema asutiste kohta.

Hiigelsuurt mõju omas Saksamaal Madalmaade kuulus humanist Erasmus Rotterdamist (1467—1536).

Tema tähtsaim teos on satiir „Rumaluse ülistus“. See raamat ilmus mõne aasta jooksul 27 väljaandes ja tõlgiti paljudesse Euroopa keeltesse. Selles naeruvääristas Erasmus salvavalt kaasaegse seltskonna pahesid. Ta näitas, et paljud nähtused püsivad ainult selle tõttu, et neid kaitseb „kuninganna Rumalus“. Kõige rohkem tabas satiiri pilge kõlbeliselt lodevaid katoliku vaimulikke ja eriti Rooma paavsti, kellel tänu inimlikule rumalusele on mõnus maa peal elada.

Üks humanistlikest ringidest andis välja satiiri nimega „Pimedusmeeste kirjad“. Selles kirjeldati vähiklike munkade kirjavahetuse kujul munkade kelmusi ja naeruvääristati kiriklikku õpetatust, mis tõsise näoga tegeleb tühiste küsimuste arutamise kallal. Satiiril oli ülisuur menu ja sellest ajast peale hakati valgustuse vastaseid kutsuma obskurantideks (tuletatud pimedusmeeste ladinakeelsest vastest *virī obscuri*).

„Pimedusmeeste kirjade“ koostamisest võttis osa üks Saksamaa tähtsamaid humaniste, rüütel ja poeet Ulrich von Hutten (1488—1523). Ta ei unustanud iial seda, milliseks paheks olid paavst ja katoliku kirik Saksamaale, ning kogu oma talendi jõu suunas ta võitluseks nende vastu. Oma arvukais teostes pidas Hutten halastamatut võitlust rooma kiriku vastu. Ta unistas ajast, mil võitluses oma peavaenlase — paavsti vastu Saksamaa ühineb ja saab ühtsaks tugevaks riigiks.

Lutheri väljaastumine. Sellised olid meeleeolud Saksa ühiskonnas, kui reformatsiooni propagandaga välja astus Martin Luther (1483—1546).

Tema väljaastumise ajendajaks oli paavsti poolt korraldatud indulgentside müük. A. 1517 saadeti harimatu ja toores munk Tetzel suure indulgentside lasuga Saksamaale; ta reisis mööda linnu ja külasid, pakkudes kõigile soovijaile indulgentsikirju müüa, ja kinnitas, et niipea kui raha patukustutuskirja eest tema laekas kõliseb, pääseb patuse hing kohe paradiisi.

Äärmiselt solvunud sellisest kaubitsemisest, lõi Luther Wittenbergis (ta oli selles linnas professoriks ja preestriks) kiriku uksele oma vastuväited 95 teesi kujul. Neis mõistis Luther patukustutuskirjadega kauplemise hukka ja kutsus endaga vaidlema kõiki neid, kes polnud tema väidetega nõus.

Lutheri väljaastumine sai otsekohe teatavaks üle Saksamaa. Luther ise oli väga mõõdukate seisukohtadega ini-

Martin Luther.

mene ja algul oli isegi valmis paavstiga leppimist sobitama. Kuid üldine pahameel kiriku ja vaimulike vastu oli Saksamaal nii suur, et Luther otsustas katolitsismiga sidemed katkestada. Paavst põlustas tema, Luther aga viskas paavsti bulla tulle.

Reformatsiooniliikumine haaras kiiresti kogu Saksamaa. Vürstid, linnad ja isegi üksikud külad hakkasid reformatsiooni teostama. Iga klass mõistis seda omamoodi. Vürs-

tid, aadel ja rikkad linlased taotlesid ainult kiriku reformimist, s. t. tahtsid ära kaotada katoliku kirikut ja omandada tema varandust ning maid. Kuid isegi nende seas polnud

Karikatuur paavstist.

üksmeelt. Vürstid ja aadlikud tahtsid anastada kiriku varandusi, et rikkamaks ning tugevamaks saada; linlased vastupidi ihkasid nõrgestada vürste ja aadlikke ning ühendada Saksamaad keisri võimu alla.

Talupojad ja linnakehvikud taotlesid reformatsiooniga mitte ainult kirikureformi, vaid kogu ühiskondliku korra täielikku ümberkujundamist. Sellist massiliikumist ei kartnud mitte üksnes aadlikud, vaid ka rikkad linlased. Seda kartis ka Luther.

Thomas Müntzer ja anabaptistid. Revolutsioonilise liikumise juhiks sai Thomas Müntzer (1493—1525).

Thomas Müntzer.

Müntzer unistas sellisest ühiskondlikust korrast, kus pole ei ekspluateerijaid ega ekspluateeritavaid, kus kõik on üheväärsed ja varandus kuulub kogu ühiskonnale. Temal olid niisiis hämarad aimused selle kohta, missugune peab olema klassideta sotsialistlik ühiskond. Me teame, et selline ühiskondlik kord võib saabuda alles pärast sotsialistlikku revolutsiooni, ainult proletariaadi diktatuuri abil. Sel ajal proletariaat oli alles tekkimas ja Müntzeri ideaalid olid siis teostamatud. Müntzer mõistis ka ise, et tegelikkus oli tema ideaalide elluviimiseks vähesoodus, aga tõelise revolutsio-

näärina kasutas ta oma organiseerija- ning juhitalenti selleks, et ühendada tollaegseid revolutsionääre võitluses feodaalkorra vastu.

A. 1521 oli Müntzer preestriks Zwickau linnas, Saksi ja Tüüringi mäekaevandusrajoonide läheduses. Zwickaus oli palju kangruselle ja juba kaua kestis seal revolutsiooniline käärimine. Kangrute keskel hakkas levima anabaptistide ehk taasristijate õpetus, kes õpetasid, et inimene peab ristimist vastu võtma teadlikult, täiskasvanuna. Paljud anabaptistid arvasid, et kõik peaks neil olema ühine ja kõik peaksid ühte viisi vaesed olema. Selline oli tol ajal kehvikute protest ühete rikkuse ja teiste vaesuse vastu.

Thomas Müntzer ei olnud anabaptist, kuid ta ühines anabaptistide jutlustajatega ja juhtis nende väljaastumisi, sest et need jutlustajad oma tulise võitluskutsega õhutasid talurahva ja linnakehvikluse revolutsioonilist meelsust. A. 1521 alustasid Zwickau sellid ülestõusu, mis aga kiiresti summutati. Revolutsioonilisest liikumisest heidutatud Luther asetas kõik oma lootused vürstidele, aadlile ja jõukaile linlastele. Ta muutus mõõduka reformatsiooni juhiks. Müntzeri jutlused seevastu muutusid aina revolutsioonilisemaks. Ta ründas oma kõnedes mitte ainult pappe, vaid ka vürste, aadlikke ja rikkaid linlasi. „Härrad,“ rääkis ta, „on ise selles süüdi, et kehvik muutub nende vaenlaseks.“ Ta ähvardas rikkaid saabuva revolutsiooniga: „Kui hästi saab Issand vanade pottide keskel raudkepiga töötama! Tõesti, ma ütlen teile, ma kihutan rahva üles.“

Linnades ja külades tekkisid rahutused. Elanikkond sulges kirikuid ja ajas katoliku preestreid minema.

§ 3. Suur talupoegade sõda.

A. 1524 algas suur talupoegade ülestõus, mida ajaloo tuntakse Suure talupoegade sõja nime all. Ülestõusu pearajoonideks olid Švaabimaa, Frankimaa ja Tüüringi-Saksi.

Ülestõus haaras ka Kagu-Saksamaa — Salzburgi peapiiskopkonna ja Austria lõunaosa.

Ülestõusu tähtsamad rajoonid. Kõige esmalt tõusid talupojad üles Saksamaa edelaosas, Švaabimaal. Juba alates 1524. a. suvest keeldusid nad oma mõisahärrasid teenimast ja haarasid selle järel relvad. 1525. a. algul moodustasid talu-

Ülestõusnud talupojad.

pojad mõned suured väesalgad ja esitasid mõisahärradele nõudmised, mis olid kokku võetud „12 artiklis“. Need artiklid trükiti ja hakkasid levima üle Saksamaa. Talupojad nõudsid: 1) et neile tagasi antaks mõisnike poolt anastatud metsad, heina- ja karjamaad; et neil lubataks jõgedes ning järvedes kalu ja metsades metsloomi ning -linde püüda; 2) et vähendataks tegu ja andameid ja vabastataks talupojad pärisorjusest; 3) et talupoegadel endil lubataks preestreid vailida ja kaotataks ära osa kirikukümnisest, teine osa aga läheks preestrite ja vaeste ülalpidamiseks.

Aadlikud püüdsid väikeste järeleandmistega aega võita, et jõude koguda ja siis talupoegadele peale tormata. 1525. a. märtsis võtsid talupojad ette otsustavaid samme. Nad valutasid kloostreid ja põletasid aadlimõisu. Mõned linnad hakkasid ülestõusnute poole üle minema.

Revolutsiooniline liikumine kandus üle põhja poole. Frankimaal liitus talupoegadega osa linlasi ja isegi aadlikke. Talupojad hankisid endile relvi ja kahureid. Nende salgad hävitasid mõnisada rüütllinnust ja palju kloostreid ning valutasid Heilbronna linna. Siin koostati uus ülestõusust osavõtjate programm, mis on tuntud „Heilbronna programmi“

Talupoegade kallaletung rüütlike.

nime all. Et see oli linnakodanluse poolt koostatud, siis olid talupoegade nõudmised selles tagaplaanile jäetud. Selle asemel väljendati programmis soovi ühendada kogu Saksamaa keisri võimu alla, panna kehtima ühine mõõdu- ja kaalusüsteem, ühesugune raha ja nõrgestada vürstide ning aadlike võimu; nõuti ühe sõnaga kõike seda, mida linnakodanlus vajas enda arendamiseks ning tugevdamiseks.

Revolutsioonilisema iseloomu omandas talupoegade liikumine Kesk-Saksamaal, Tüüringi-Saksi tööstus- ja mäetööstus-rajoonis. Siin võtsid liikumisest aktiivselt osa käsitöösellid, kehvikud ja mäetöölised. Nende juhiks oli Thomas Müntzer. Revolutsiooni keskuseks sai Mühlhauseni linn. Mühlhauseni kodanikud kukutasid oma patriitside võimu ja rajasid „igavese nõukogu“, kes toimis Müntzeri juhtnõõride järgi. Linnas valmistati relvi, valati kahureid ja õpetati sõdureid. Müntzer pöördus tulisõnalise üleskutsega linnade ja külade poole, et need astuksid võitlusse vaenlastega, s. o. aadlike ja pappidega. Talupojad tungisid linnustele ja kloostritele kallale, põletasid ja laastasid neid.

Ülestõusu mahasurumine. 1525. a. aprillis ja mais oli peaaegu kogu Lõuna-Saksamaa talupoegade ülestõusust haaratud. Kuid talupoegade jõud olid killustatud, organiseerimine ja distsipliin olid nende väeosades nõrgad, puudus side üksikute ülestõusu rajoonide vahel ja talupoegade juhid olid vilumatud. Seepärast ühinesid ruttu vürstid, aadlikud ja rikkamad linlased ning surusid talupoegade ülestõusu maha. Nad kogusid suure sõjaväe ja seadsid selle juhiks kogenud ning julma väejuhi Truchsess von Waldburgi. Oma hästi varustatud ja relvastatud sõjaväega tormas see talupoegade kallale. See osa linlastest, kes algul oli ühinenud talupoegadega, jättis esimese hädaohu puhul aralt oma liitlased maha. Truchsess purustas ükshaaval üksteisest lahus võitlevad talupoegade väesalgad, karistas armutult vange ja piinas ning põletas elusalt talupoegade juhte, kui need tema kätte sattusid.

Samal ajal astusid vürstid võitlusse Müntzeriga. Nende sõjavägi, rikkudes vaerahu, tungis ootamatult talupoegadele Frankenhause ni lähedal kallale ja pillas need laiali (15. mail 1525). Müntzer võeti vangi ja pärast julma piinamist raiuti tal pea otsast. Kõige kauemini panid talupoegade väesalgad vastu Salzburgi peapiiskopkonnas. Nende väepealik Gaismayr, Müntzeri järelkäija, andis rea lööke peapiiskopi palgasõdureile ja talle appitunud vürstide vägedele.

Igalt poolt vaenlaste tugevamaist jõududest ümber piiratud, oli Gaismayr sunnitud oma vägede jäänustega taganema Veneetsia maa-alale. Seal valmistus ta sõjategevuse uuestialgamisele, kui vaenlased lasksid ta salaja tappa.

Talupoegade ülestõus uputati veremerre. Hukkus rohkem kui 100 000 talupoega, põletati maha tuhandeid külasid. Luther, kes algul katsus vürste ja isandaid mõjutada, et nad teeksid talupoegade kasuks väikesi järeleandmisi, siirdus nüüd lõplikult võimumeeste poole ja kutsus üles „talupoegi peksma, kägistama ja tapma kui marukoeri“.

Ülestõusu mahasurumine omas määratuid tagajärgi Saksamaa edasises ajaloos. Võitjaiks osutusid saksa ühis-

konna kõige reaktioonilisemad kihid: vürstid, aadlikud, linna-patriitsid. Talupoegade seisund muutus veelgi raskemaks, kui see oli olnud varem. Läänihärrade võit nõrgendas Saksa-maad, muutis ta väikeste riigikeste kobaraks ja kiirendas ta majanduslikku langust, mis oli alanud Uus-Maailma avasta-misega ja kaubateede nihkumisega läände. Sel ajal kui tei-sed riigid muutusid suureks ja tugevaks, kahanes Saksamaa jõud üha ja ta langes tugevate naabrite saagiks.

Münsteri ülestõus. Viimaseks talupoegade sõja vastukajas-tuseks oli käsitöölise ja kehvikute ülestõus Vesifaali linnas Münsteris (1534—1535). Münsteris oli levinud anabap-tistlik õpetus.

Ülestõusust osavõtjad kihutasid linnast minema oma läänihärra-piiskopi ja haarasid võimu endi kätte. Münsteri kommuuni hakkas rohkearvuliselt kokku voolama anabaptiste Madalamailt. Rikkad põgenesid linnast ja linnavalitsuse ette-otsa astus andekas organisaator ja julge juht — endine rätsep **Johann Leidenist**. Kui piiskopi ja mõnede teiste vürstide väed hakkasid linna piirama, juhtis Johann Leide-nist linna kaitset. Ümberpiiratud linnas pandi kehtima uus, ennekuulmatu kord. Kõik pidid loobuma oma kullast ja hõbe-dast ja tooma selle ühisesse laekasse. Kodanike riided, pesu ja majakraam jaotati kõigi vahel võrdselt. Korraldati ühine tasuta toitlustamine. Kõik linnaelanikud pidid töötama kommuuni tarviduste jaoks. Eraomandus majade, maade ja töötamisvahendite näol säilis endisel kujul. See oli käsitöö-liste kommunism, kes omasid vaid vähearendatud tootmis-vahendeid. Nad nõudsid ainult saaduste võrdset jaotamist, mitte aga tootmisvahendite ühiskonnastamist.

Linn pani kangelaslikult kuusteistkümmend kuud piiskopi vägedele vastu. Alles pärast seda, kui linnas tekkis nälg, õnnestus piiskopil äraandmise teel Münster vallutada. Linn rüüstati põhjalikult. Võitjad ei heitnud armu isegi naistele ega lastele. Münsteri juhid, nende hulgas ka **Johann Leide-nist**, hukati pärast julmimat piinamist.

§ 4. Mõõduka reformatsiooni kindlustamine.

Vürstide reformatsioon. Talupoegade sõja summutamine tõi kasu eeskätt vürstidele. Nad asusid nüüd reformatsiooni teostama omamoodi. Vaimuliku seisuse maa-alad läksid üle vürstidele. Mõned vaimulikud vürstid hülgasid vaimuliku auastme ja kuulutasid endid oma seniste vaimulike vürstkondade ilmalikeks valitsejaks. Nii toimus näiteks Saksa ordu kõrgmeister, võttes endale Preisi hertsogi tiitli (1525). Mõned vürstidest aga olid kohutavast talupoegade ülestõusust heidutatud ja omistasid selle tekkimise reformatsiooni mõjule. Seepärast otsustasid nad endise usu poole hoiduda. Katoliku kirik, püüdes neis seda otsust kinnitada, lubas ise vürstidel osa oma rikkustest üle võtta. Nii tugevdas reformatsioon isegi neid vürste, kes säilitasid katoliku kiriku.

Reformatsiooni pooldajaid hakati kutsuma protestantideks.

XVI sajandi kolme- ja neljakümnendail aastail tegi protestantism uusi edusamme. Karl V, kes kogu aja pidas prantslaste ja türklastega sõda ja seetõttu peaaegu ei saanud Saksamaal viibida, hakkas isegi kartma, et suurem osa kuurvürste läheb reformatsiooni poole üle ja et katoliiklastele-Habsburgidele läheb keisrikroon kaduma. Seepärast ruttas ta Prantsuse kuninga François I-ga rahu sõlmima, siirdus sõjaväega Saksamaale ja võitis otsustavalt protestantlikud vürstid.

Nüüd löid kokkvele kõik saksa vürstid. Nad said aru, et kui asi niiviisi edasi läheb, siis kaotavad nad oma võimu. Seepärast ühinesid keisri vastu nii protestantlikud kui ka mõned katoliiklikud vürstid. Karl V oleks ise peaaegu vangi sattunud. Väsinud lõpmatuist sõdadest ja ebaõnnestumistest, otsustas Karl V troonist loobuda. Ta andis Saksamaa riigiasjad üle oma vennale Ferdinand I-le, kes sõlmiski a. 1555 vürstidega Augsburgis rahu.

Augsburgi usundirahu. Selle nn. Augsburgi usundirahuga tunnistati katoliiklus ja protestantism üheõiguslikuks,

kusjuures õigus oma alamate usku kindlaks määrata anti ainult vürstidele. Riigialam pidi olema sedasama usku, mida tunnustas ta vürst. Seda seisukohta väljendati lühidalt sõnadega: „kelle valitsus, selle usk“.

Protestantlik reformatsioon tõi suurimat kasu vürstidele. Luther oli organiseerinud protestantliku kiriku nii, et see oli vürstide käes uueks võimukõvendamise vahendiks. Kirikupeaks igas Saksa vürstkonnas tunnistati vürst; temale allus eriline keskasutis, kes korraldas kirikuasju. Eri ametnikud valvasid jutlustajate (pastorite) järele, keda loeti samuti riigiteenistuses olevaiks. Pastorid pidid õpetama rahvast täpses kokkukõlas ülemuse ettekirjutustega. Protestantlik kirik sai niiviisi asutiseks, mis oli täies ulatuses allutatud vürstile. Kokkukõlas kodanluse nõuetega, kes soovis „odavat“ kirikut, kaotas Luther toredad kiriklikud talitused ja lihtsustas jumalateenistuse. Kaotati pühapildid ja pühakute ning nende jäänuste kummardamine.

XXV peatükk.

Reformatsioon ja katoliiklik reaktsioon Euroopas.

§ 1. Kalvinistlik kirik.

Reformatsioon levis mitte ainult Saksamaal. Ta tungis Inglismaale, põhjariikidesse (Rootsi, Norrassa ja Taani), Madalmaile ja Šveitsi. Viimases oli palju linn-vabariike. Nendes oli võim kodanluse käes. Seepärast kerkis Šveitsis esile protestantismi eri vorm, mis oli kohandatud kodanluse eluviisi ja tegevusega.

Selle uue protestantismi voolu rajajaks oli Calvin (1509—1564). Ta elas ja teotses Genfis.

Calvin õpetas, et iga inimese kutsumus on juba varakult jumala poolt ette määratud, mispärast iga inimene, kuulugu ta

mistahes elukutsesse, peab oma elutöö edukusega näitama, et ta on jumalast väljavalitu. Ta õpetas, et kaupmees või ettevõtja peab kõigi abinõudega oma rikkust suurendama, sest see rikkus on tema kätte usaldatud jumala poolt. Palgatööliste kurnamine muutus niiviisi kalvinistidel jumala meelepäraseks asjaks.

Calvin andis oma kirikule uue vabariikliku organisatsiooni vormi, mis oli väga kohane kodanluse võimulpüsimiseks.

Calvin.

Katoliku kirik hakkas sel ajal ägedat võitlust pidama protestantismiga. Calvinistlik kirik kujunes protestantismi võitlusorganisatsiooniks ja muutus niisama sallimatuks teisitiuskujate suhtes, nagu seda oli ka katoliku kirik.

Calvin pani maksma Genfis karmi korra, põlustas (nagu paavstki) neid, kes ei mõtelnud nii nagu tema, paigutas vastaseid vanglasse, laskis hukata ja saatis maalt välja „ketsereid“. A. 1553 käskis ta areteerida hispaania õpetlase Servet'i, kes hülgas ristiusu õpetuse kolmainusest. See ongi üks mõttetumaist ristiusu õpetustest. See seisneb selles, et jumal on

Kalvinistliku kiriku valitsemine oli korraldatud järgmiselt: Iga maa kiriku eesotsas seisis konsistoorium, mis koosnes jutlustajaist ja koguduste vanemaist (presbüteridest), mis pärast kalvinistlikku kirikut kutsutakse mõnikord presbüterlikuks (näiteks Inglis- ja Šotimaal). Calvinistlikus koguduses kuulub peavõim vanemaile, kuid vanemaiks valiti tavaliselt rikkad ja mõjukad isikud. Seetõttu sattus kalvinistlik kirik juba algusest peale jõuka kodanluse kätte.

üksainus, kuid koosneb samal ajal kolmest isiksusest — jumalast-isast, jumalast-pojast ja jumalast-pühavaimust. Servet väitis, et säärane õpetus räägib vastu loogikale. Genfi võimud andsid Serveti kohtu kätte ja mõistsid ta kui ketseri tuleriidal põletamiseks.

Kui Calvinile öeldi, et ketseri hukkamisega ei saa veel tappa tema ideid, vastas Calvin karmilt, et ketsereid on tarvis karistada mõõgaga. „Jumal,“ ütles ta, „pole armu heitnud tervetele rahvastele; ta käsib maatasta teha linnad ja hävitada nende jäljedki.“

Calvini vaenlased nimetasid teda pilgates „Genfi paavstiks“. Calvinistlik ehk presbüterlik kirik said laialdase leviku osaliseks seal, kus kiiresti arenes kapitalism ja kus kodanlus astus võimu pärast lääniaadliga võitlusse. Selle kiriku vabariiklik korraldus tugevdas kodanluse ridu ja aitas teda võitluses feodalismiga.

Karikatuur Lutherist, paavstist ja Calvinist.

§ 2. Katoliiklik reaktsioon ja jesuiitide ordu.

Katoliiklik reaktsioon. Protestantism tekitas suurt kahju katoliku kirikule. Terved maad läksid talle kaduma. Suurem osa Saksamaast ja Šveitsist, Inglismaa, Skandinaavia riigid,

Madalmaad ja Šotimaa muutusid protestantlikuks, kaotasid katoliikliku jumalateenistuse, kihutasid preestrid ja mungad minema ning anastasid kiriku maad ja tulud.

Ometi oli katoliku kirik veel tugev. Tema poolel seisis Saksa keiser, paljud saksa vürstid ja valitsevad klassid säärestes suurtes feodaalsetes riikides, nagu olid Prantsusmaa ja Hispaania. Arenemises mahajäänud feodaalsete riikide valitsejad ja aadel nägid katoliikluses parimat vahendit rumalate ja rõhutatud talupoegade valitsemiseks. Kiriku tulud ja rikkused maavalduse alal olid säärestes riikides aadlike käsutuses, sest et kiriku kõrgemad tulutoovad ametikohad olid tavaliselt aadlike käes. Seepärast algas katoliiklik kirik paljudes maades ägedat võitlust protestantismi vastu. Seda liikumist nimetatakse katoliiklikuks reaktsiooniks.

Jesuiidid. Katoliikliku reaktsiooni peakäsilaseks sai XVI sajandi 40-ndail aastail jesuiitide ordu, mille asutas hispaania aadlik Loyola. Loyola teenis algul sõjaväes, kuid sai haavata ja pidi erru minema. Ta oli fanaatiliselt truu katoliiklusele. Ta otsustas kogu oma elu pühendada võitlusele „ketserite“ vastu, otsustas saada „Kristuse sõduriks“. Loyola asutas uue, jesuiitide ordu, mis saigi varsti paavstile tähtsamaks tööriistaks võitluses reformatsiooni vastu. Paavst kinnitas selle ordu a. 1540.

Uus ordu ei sarnanenud vanade mungaordudega. Selle ordu liikmed polnud kohustatud maisest elust loobuma. Otse vastupidi — nad pidid edasi jääma ilmikute seltskonda ja suunama siin kõik oma jõupingutused selleks, et võita mõjukate isikute usaldust, et meelitada endi poole riigivalitsejaid ja kõrgemaid võimukandjaid, kasutades nende mõjuvõimu katoliku kiriku tugevdamiseks. Ordu sisekord oli sõjaväelik. Iga orduliikme kõrgeimaks vooruseks peeti vastuvaidlematut alistumist vanemale ja valju distsipliini. Noorem liige pidi olema „kui laip“ vanema käes.

Ordu eesotsas seisis „kindral“. Tema võim oli piiramatult. Ordu liikmed jagunesid nelja astmesse, kusjuures kõrgeimasse astmesse pääsesid ainult väga vähesed.

XVI sajandi teisel poolel tungisid jesuiidid kõigisse protestantlikesse maisse ja saavutasid seda, et mõned riigivalitsejad uuesti pöördusid tagasi endisesse, katoliku usku ja sundisid seda tegema ka oma alamaid.

Võitluses oma vaenlastega ei piiranud jesuiidid endid millegagi. Libe jesuiit oskas osavasti valitseja õukonda pugeda, oskas oma võrku mässida mõjukaid isikuid kord meelituse, kord vale, kord ähvardusega ja sundida neid oma näpunäidete kohaselt teotsema. Äärmisel juhul ei põrganud jesuiidid tagasi altkäemaksu andmisest, pistoda või mürgi tarvituselevõtmisest. Kui valitseja pooldas katolitsismi, siis kasutasid jesuiidid osavasti tema võimu „ketserite“ vastu võitlemiseks. Kui aga valitseja ise kaldus ketserluse poole, siis nimetasid jesuiidid teda türanniks ja säärase valitseja tapmine kuulutati kangelasteoks.

Jesuiidid püüdsid oma mõjupiirkonda haarata koole, et kasvatada noorsugu katoliiklikus vaimus. Oma distsipliini ja sisekorraldust hakkas ordu kasutama rikastumise otstarbeks. Ordu liikmed püüdsid rikastelt rahasummasid välja meelitada, spekulereisid ja tegelesid liigkasuvõtjaina. Ordul olid määratu suured maavaldused, manufaktuurid, omad laevad ja hiigelsuured territooriumid Uus-Maailmas. Lõppeks mässisid jesuiidid endid sel määral räpastesse spekulatsioonidesse ja kelmustesse, et kutsusid esile sellise meelepaha, nii et isegi paavst otsustas ordu sulgeda (1773).

XXVI peatükk.

Hispaania ja Madalmaade revolutsioon.

§ 1. Hispaania XVI sajandil.

Karl V. XVI sajandi alguses kuulus Hispaania Karl V hiigelriigi koosseisu. 1516. a. suri kuningas Ferdinand ja Hispaania kuningaks sai tema tütrepoeg Karl. Karli teiseks

vanaisaks oli Saksa keiser Maximilian. Päriluse teel sai Karl temalt Madalmaa d. 1519. a. valisid Saksa kuurvürs-
tid Karli Saksa keisriks Karl V nime all (Hispaanias nimetati
teda Karl I-ks).

Karl püüdis Hispaaniat muuta piiramatuks ehk absolutist-
likuks monarhiaks. Selleks oli tarvis lõpp teha suuraadli oma-
volile ja kaotada linnade vabadused, oli tarvis nõrgendada

Philipp II.

cortes'i. Karli poliitika pörkas
aga linnade vastupanule. Juba
ta valitsuse algul puhkes üles-
tõus, mille põhjustajaks olid
Karli maksunõudlused ja tema
nõunike väljapressimisvõtted.
Hakkasid vastu linnad, ees-
otsas Toledoga. Nad ühinesid
nn. „pühaks juntaks“ (s. o.
pühaks liiduks). Kuid kuninga
sõjaväed võitsid junta väge
otsustavalt Villalar'i lähedal
(1521). Ülestõus suruti maha,
tema eestvõitjad hukati, sõja-
väed pillutati laiali.

Linnadele antud löök põh-
justas cortes'te mõjuvõimu lan-
guse ja absolutismi võidulepää-
semise. Linnade esindajate hulka cortes'tel hakkasid endid
poetama aadlikud, kes heameelega lubasid kuningal uusi
makse sisse seada, kui aga kuningas ei riku nende eesõigusi
— olla vabad igasugustest maksudest. Kuningas hakkas cor-
tes'te liikmeile kingitusi jagama, s. o. hakkas neid üles
ostma, et nad tema taatele kuulekad oleksid. Cortes'ed muu-
tusid vähehaaval kuninga omavoli alandlikuks tööriistaks.

Pärast Karl V troonist loobumist (1555) jagunes ta suur-
riik. Saksa keisriks sai ta vend Ferdinand.

Philipp II ja Hispaania languse algus. Karli poeg Phi-
lipp II (1555—1598) sai Hispaania ühes Ameerika asumaade,

Itaalia valduste ja Madalmaadega. Ta valitses oma riigis piiramatut võimuga monarhina. Philipp II oli fanaatiline katoliiklane, kes oli veendunud, et ta võim on jumalast, ega sallinud mingisuguseid vastuvaidlusi alamate poolt. Iseloomult kinnine ja mittedõbralik, ei näidanud ta ennast peagu väljaspool oma lossi, pidades sidet välismaailmaga lõpmatu kantseleilise kirjavahetuse teel.

Tähtsaks toeks kuningale oli „püha inkvisitsioon“. Inkvisiitorid muutusid ametnikeks, keda nimetas ja vahetas kuningas. „Ketserina“ hakati käsitama igat kuningliku absolutismi vaenlast. Need, kes inkvisitsiooni küüsi sattusid, pääsesid sealt harva eluga. Ketseri varandus konfiskeeriti, teda ennast piinati ja karistati raskesti; kõige sagedamini mõisteti põletamise teel surma. Kaks kolmandikku ketseri varandusest laekus kuninga kassasse, üks kolmandik läks kirikule. Inkvisitsioon laostas ja hävitas kuninga vastased. Inkvisitsioon muutus niiviisi Hispaania absolutismi hirmsaks võimuvahendiks.

Philipp II valitsuse ajal algas Hispaania majanduslik langus, millele järgnes peatselt tema kui suurriigi poliitiline kokkuvarisemine.

Kulla ja hõbeda juurdevool kolooniaist ei arendanud Hispaania tööstust, vaid viis selle langusele. Väärismetallide küllus põhjustas kõigi kaupade hindade kiiret tõusu. Kauba-

Hispaania suurnik.

hinnad kerkisid Hispaanias varemini ja tugevamini kui kusagil mujal Euroopas. Kaupmehed, kes vedasid kaupu kolooniaisse, hakkasid seepärast eelistama odavamaid välismaa kaupu.

Kolooniais ja Hispaanias endas arenes kuulmatul määral konterbandikaubandus odavamate kaupadega, mida veeti sisse Prantsusmaalt, Inglismaalt ja teistest Euroopa riikidest. Kallid Hispaania saadused ei leidnud ostjaid ja Hispaania tööstus — niigi juba küllalt nõrk — lähenes langusele.

XVI sajandi lõpuks oli Hispaania majanduslik seisund haletsemisväärne. Langenud oli tööstus ja linnad olid vaesunud.

Moriskide tagakiusamine ja maalt väljaajamine viisid Hispaania vaesumise lõpule. Moriskid, kes elasid Hispaania kaguosas, olid ristiusku siirdunud mauride-muhameedlaste järeltulijad. Nad elatasid endid siidi tootmisest ja põllundusest.

Kuid inkvisitsioon suhtus neisse kahtlustavalt ja jälitas neid julmalt. 1609. a. kihutati kuni pool miljonit neid Hispaania kasulikemaid elanikke maalt välja, kusjuures kogu nende varandus konfiskeeriti. Selle tagajärjel siidi tootmine Hispaanias peaaegu lakkas.

Niiviisi oli Hispaanias kauaks ajaks kodanluse arenemine pidurdatud. Hispaanias võimutsesid parasiitlik lääniaadel, katoliiklik vaimulik seisus ja kuninglik ametnikkond, kes elasid kolooniate röövelliku ekspluaterimise, alistatud maade ja pooleldi laostunud talupoegade arvel.

Hispaania talupoegkond elutses haletsemisväärselt riigimaksude ja mõisahärrade ülekohtuste koormiste raskuse tõttu. Vaesunud aadlike, nn. hidalgode hulgas, kes põlgasid igasugust tööd, pidasid seisusevääriliseks ainult kuninga-teenistust kas ohvitseridena või ametnikena. Valitsus oli sunnitud neid teenistusse võtma ja nende jaoks uusi ametikohti looma, millega suurendati bürokraatiat ja soetati juurde logelevaid ning ostetavaid ametnikke. Bürokraatlik asjaajamise pikalevenitamise ja altkäemaksude võtmine said Hispaania ühiskondlikus elus tavalisteks nähtusteks.

Velázquez. Olivarez'e portree.

Suurmaapidajad-aristokraadid, õukondlased ja võimukandjad omasid suuri sissetulekuid ja elasid uhketes lossides, mida nad kaunistasid väärtuslike kunstiteostega.

Hispaania vaimne kultuur. XVI sajandi lõpp ja XVII sajandi algus oli Hispaanias täheldatav maalikunsti, arhitektuuri, ilukirjanduse ja teiste kunstiharude erakordselt väljapaistva õitsengu poolest.

Murillo. Tänavapoisid.

Hispaania grandide uhked lossid oiid sisustatud erakordse toredusega ja kaunistatud kuulsate kunstnike maalingutega. Tolle aja hispaania kunst andis rea meistreid, kelle nimed olid tuntud kogu Euroopale. Suur hispaania maalikunstnik Velázquez oli geniaalne meister realistliku portree alal. Teine tähelepanuväärne kunstnik Murillo maalis võrreldamatu oskusega lapsi ja žanristseene.

Silmapaistvaim ilukirjanduse arendaja oli tol ajal Cervantes (1547—1616). Ta kirjutas geniaalse romaani „Vaimukas hidalgo

Don Quijote La Mancha'st", mis on tõlgitud peaaegu kõigisse keeltesse. Surematut „Don Quijote't“ loevad isegi meie aja inimesed huviga. Selles on antud kujukas ja tõetruu pilt Hispaania elust XVI sajandil ning ühtlasi satiir kogu feodaalmaailma kohta. Cervantes jutustab naljaka ning samal ajal liigutava loo poolnõdra-meelsest hidalgost, kes, lugenud liiga palju vanaaegseid rüütli-romaane, peab ennastki nende aegade rüütliks ja läheb rändama, lootes sooritada suuri kangelastegusid. Ta on võitlushimuline, vapper ja kartmatu, on aga seejuures täiesti võhik kaasaegse tõelikkuse tundmises ja satub ühtelugu naeruväärseisse ja haledaisse situatsioonidesse.

Selles romaanis ei kujuta Cervantes mitte ainult hispaania aadlikku, kes oli oma endise kuulsuse üle elanud, vaid ta annab pildi ka Hispaaniast endast kui aadlimonarhiast, mis oli tarretunud feodalismi ja katolitsismi aegunud vormidesse.

§ 2. Madalmaade revolutsioon.

Revolutsiooni põhjused. Hispaania kuningas ja aadel elasid oma talupoegade ja rikkaste maade arvel, mis kuulusid Hispaaniale. Kõige rohkem tulusid sai Hispaania riik rikkaimalt nende maade seas — Madalmailt. Madalmaade kaupmehed ja töösturid hakkasid kartma, et kui asi niiviisi edasi läheb, siis laostuvad nemad niisama, nagu olid juba vaesunud Hispaania kaupmehed ja töösturid.

Selline hädaoht suurenes eriti selle järel, kui Hispaania troonile sai Philipp II. See kuningas otsustas Madalmaad lõplikult oma piiramata võimule alistada ja muuta need hari-likuks Hispaania provintsi, et nõuda neilt niisuguseid makse, mis talle meeldivad.

Kuningas oli aga arvestanud väärtalt: Madalmaade kodanlus ja kogu rahvas tõusis üles Hispaania absolutismi vastu. See ülestõus oli esimene edukas kodanlik revolutsioon Euroopas, mis vabastas Madalmaad Hispaania aadlike ja aadelliku monarhia ikkest.

Madalmaad XVI sajandil. Seitseteist Madalmaade provintsi haarasid XVI sajandil endi alla praeguse Belgia, osa Prantsusmaast, Luksemburgi ja Hollandi. Madalmaad aset-

sesid suurte jõgede — Reini, Maasi ja Schelde suudmeis. Need jõed ühendasid Madalmaid Prantsus- ja Saksamaaga. Töökas tööstuslik rahvastik asustas tihedalt seda väikest maad. Madalmail elas umbes 3 miljonit inimest, seal oli 200 linna, 150 tööstuslikku alevikku ja 6000 küla.

Madalmaade majanduslikuks keskuseks oli rikas kaubalinn Antwerpen Schelde suudmes.

Antwerpen asetses sobiva laevatee ääres, mis ühendas Madalmaid Saksa- ja Prantsusmaaga jõgesid kaudu ja Inglismaaga merd mööda. Antwerpen hakkas kiiresti rikastuma selle järel, kui portugallased olid avastanud mereteed Indiasse. Inglise otsuse kohaselt oli Antwerpen „neelanud teiste rahvaste kaupmehi kogu nende kaubandusega“. Antwerpen sai XVI sajandil kõige tähtsamaks Euroopa kaubalinnaks.

Madalmaad olid juba XVI sajandil majanduse poolest arenenud maa. Kõrvuti feodaalide-aadlikkudega elas siin rikas ja mõjuvõimult tugev kodanlus. Siin hakkas arenema kapitalistlik suurtööstus, ekspuaterides palgatöölisi ja väikesi küla-käsitöölisi.

Üha tugevamini hakkasid ilmema vastuolud esirinnas sammuva kodanluse ja ajast mahajäänud feodaalse Hispaania monarhia vahel, kes tahtis elada rikaste Madalmaade arvel.

Igaüks 17 provintsist evis omaette valitsemisviisi. Igaühes neist olid omad provintsistaadid (seisustekogud); suurtel linnadel oli omaette valitsus. Ühiste asjade otsustamiseks kogunesid provintside esindajad generaalstaatideks. Kogu valitsuse eesotsas oli kuninga asevalitseja — asehaldur, kelle juures asus riiginõukogu.

Philipp II poliitika Madalmail. Philipp II otsustas kaotada Madalmaade omavalitsusliku korra, et võiks vabalt maksustada neid rikkaid provintse Hispaania riigikassa huvides. Selleks tahtis ta kasutada sedasama vahendit, mis oli järele proovitud Hispaanias, nimelt inkvisitsiooni ja „ketserite“ karmi jälitamist.

Madalmail olid juba ammu hakanud levima protestantlikud õpetused. Rikas linnakodanlus siirdus heameelega kalvinistlikku usku. Ta moodustas konsistooriumid Genfi eeskujul. Koguduste vanemaiks said kõige rikkamad ja mõjukamad isikud, kaupmehed ja tööstusettevõtjad, mistõttu kirik muutus kodanluse võimutsemise tööriistaks. Käsitöölise, sellide ja tööliste keskel levis anabaptism.

Et ketserlust välja juurida, hakkas Philipp kõrgemaise vaimulikesse ameteisse määrama hispaanlasi ja valmistus Madalmaile sisse viima hispaania inkvisitsiooni.

Vaimulikud kohtunikud hakkasid maad mööda reisima ja püüdma neid, kes ei tunnistanud endid katoliiklasteks või ei käinud katoliku kirikus. Algasid massilised tagakiusamised, hukkamised ja tuleriidal põletamised. Kalvinistid ja anabaptistid (s. o. peamiselt kodanlased, käsitöölised ja töölisel) muutusid seetõttu maa ja rahvuslike vabaduste kõige tulisemaiks kaitsjaks. Nendele tähendas katoliiklus hispaania inkvisitsiooni, toorest hispaania sõdurite võimutsemist ja Madalmaade riisumist Hispaania aadlimonarhia poolt.

Kuid Hispaania kuningas oma fanaatilise poliitikaga sunnis revolutsiooni poole üle minema koguni Madalmaade aadlit, kes muidu oma enamikus oli valmis teenima kuningat ja vana, katoliku usku. Nimekaid Madalmaade aadlikke tõukas Hispaania kuningas endast eemale sellega, et tõrjus nad kõrvale maa valitsemisest, väikeaadlikke sellega, et loobus neid ohvitseridena sõjaväkke võtmast. Koguni katoliku vaimulikud Madalmail kartsid, et uute piiskoppide-välismaalaste määramine ja nende varustamine sissetulekutega Madalmaade kloostreilt võib kahandada kohalike vaimulike tulusid ja rikastada hispaanlasi.

Ülestõusu algus. Rahulolematud aristokraadid saatsid kuninga juurde Madridi krahvi Egmonti, tehes talle ülesandeks veenda kuningat selles, et inkvisitsiooni sisseseadmine Madalmail võib viia üldise mässu tekkimiseni. See reis ei andnud mingeid tagajärgi. Väikeaadel aga teotses otsustavamalt. 1565. a. lõpul moodustas ta salajase orga-

nisatsiooni ja andis vande kaitsta maad inkvisitsiooni ja välismaalaste, s. o. hispaanlaste vastu. Seda aastat peetakse Madalmaade revolutsiooni alguseks.

Aadlike liikumine leidis vastukaja kogu maal. 1566. a. sügisel puhkes suurtes tööstuslinnades laialdane rahvaliikumine, mis oli suunatud katolitsismi ja Hispaania ülemvalitsuse vastu. Rahvahulgad, üles ässitatud kalvinistlike jutlustajate poolt, tungisid kirikuisse ja hävitasid neis kaudistusi, purustasid pühapilte ja raidkujusid.

Alamrahva liikumine kohutas Madalmaade aadlikke. Hispaania võimud kasutasid seda ja meelitasid ühe osa aadlikest endi poole ja nende kaasabil surusid rahvaliikumise maha.

Alba terror. Philipp II otsustas ühel hoobil vastuhakkajatega lõpu teha. 1567. a. saadeti Madalmaile karm ja julm hertsog

Hertsog Alba.

sog Alba, sõjaka Kastilia aadli tüüpiline esindaja, kes Madalmaais nägi kolooniat ja selle elanikke oli valmis kohtlema nagu Ameerika indiaanlasi. Madalmaile jõudmise järel asutas Alba otsekohe „rahutuste nõukogu“, s. o. erakordse kohtu ketserluse ja riigireetmise asjus, mida hakati nimetama tema julmuse tõttu „verenõukoguks“.

Selle kohtuasutise ohvrite arv ulatus Alba võimulolemise jooksul üle 8000 inimese.

Et aadlikke hirmutada, käskis Alba areteerida krahv Egmonti ja admiral Hoorne'i. Verenõukogu mõistis nad surma, sellest hoolimata, et nad mõlemad kuulusid kõige mõõdukamate aadlike hulka.

Terroril, mida Alba Madalmail teostas, polnud eesmärgiks mitte üksnes ketserluse väljajuurimine, vaid ka Madal-

maade aadli ja kodanluse otsene riisumine, et täita Hispaania riigikassat ja maksta palka sõjaväele ning ametnikele. „Ma areteerin nüüd rikkaimaid ja koledaimaid roimareid ja sunnin neid rahatrahvi maksma. Seejärel asun ma kiritegeliste linnade karistamisele. Niiviisi kogunevad teie majasteedi laekaisse suured rahasummad,“ kirjutas Alba kuningale.

Algas massiline põgenemine välismaale. Et pääseda terrorist, põgenes Saksamaale ka tähtsaim ja mõjuvõimsaim maaomanik Oranje Wilhelm, kes juhtis Madalmaade aadlit. Viimane ei olnud rahul Hispaania ülemvalitsusega. Vaesem rahvas, meelegeitele viidud, organiseeris väikesi väesalku, kes endid metsades varjul hoides tungisid ühel ja teisel juhul hispaanlaste kallale. Need metsagöösid¹, kelle juhtideks olid sageli väikeaadlikud, hävitati peagi Alba vägede poolt.

Alba otsustas nüüd Madalmail sisse seada Hispaania maksude süsteemi, nn. alcabala. Alba nõudis, et igaüks pidi oma maa või maja müümisel maksma 5 protsenti selle hinnast ja kaupade müümisel 10 protsenti nende väärtusest andma maksuna riigile.

See maks tähendas kogu maa laostumist. Põgenemine välismaale suurenes, kaubandus ja tööstus jäid seisma, algas tööpuudus ja nälg. Madalmaade põhjaosas teenis palju töörahvast madrustena suures Hollandi ja Zeelandi kaubalaevastikus. Kui kauplemine soikus, siis algatasid meremehed mere sõda, tungides kallale Hispaania laevadele. Need meremehed nimetasid endid meregöösideks.

A. 1572 vallutasid meregöösid ühel Zeelandi saarekesel Brieli linna.

Põhja-Madalmaade ülestõus. See linn sai ülestõusnute tugipunktiks Põhja-Madalmail. Ülestõus haaras põhjaprovintsid — Hollandi ja Zeelandi. Siia hakkasid kogunema emigrandid, kes varemalt olid põgenenud Madalmailt Saksa-, Prantsus- ja Inglismaale.

¹ Göösid — närukaelad — oli Madalmaade revolutsionääride hüüdnimi.

Siia tulid kõik, kes vihkasid hispaanlasi ja olid valmis oma elu ohverdama kodumaa vabastamiseks. Siia saabus ka Oranje Wilhelm. Ta tunnistati Hollandi ja Zeelandi asehalduriks. Wilhelm organiseeris palgasõdurite väeosad ja saatis need võitlema hispaanlaste vastu.

Suur hulk käsitöölisi, töölisi ja madruseid ühines meregöösidega.

Alba sattus raskesse seisundisse. Vägede ülalpidamine läks kalliks, konfiskeeritud rikkused olid kulutatud, vastupanu maal aga kasvas iga päevaga. Haarlemi piiramine vältas 8 kuud, kusjuures Alba kaotas 12 000 sõdurit suruina ja haavatuina.

Kaks korda piirasid Hispaania väed oma asukoha poolt tähtsat Leideni linna. Linnas hakkas toidutagavara otsa lõppema. Hollandi staadid tegid siis korralduse purustada tammid ja avada lüüsid, mis kaitsesid maad üleujutuse eest. Gööside laevastik tõi piiratuile toidumoonu. Hispaania sõjavägi oli sunnitud põgenedes end uputuse eest päästma. Ärritunud ebaõnnestumisest, kutsus kuningas Alba Madalmailt ära (1573).

Antverpeni rüüstamine. Albale järgnenud asehaldurid juhtisid Philipp II tähelepanu sellele, et madalmaalastele tuleb teha järeleandmisi, kuid kuningas jäi oma arvamuse juurde ja oleks seetõttu kaotanud peaaegu kõik Madalmaad. Raha riigikassas polnud ja palga maksmine sõjaväele tuli katkestada. Hispaania sõdurid hakkasid maad rüüstama. A. 1576 tormasid nad rikka Antverpeni kallale, tapsid maha umbes 7000 elanikku ja rüüstasid linna niivõrd, et ta hiljem enam ei suutnudki kosuda.

Genti leppimus. Hispaania sõdurite märatsemine ja rüüstamised kutsusid esile vastuhaku kogu Madalmail. Hispaanlaste poolt laostatavad lõunaprovintsid otsustasid ühineda põhjaprovintsidega. Mõlemate poolte esindajad kogunesid Genti ja moodustasid siin ülemadalmaalse liidu (1576).

Siin vastuvõetud „Genti patsifikatsioon“ otsustati nõuda ketserite-vastaste käskkirjade kaotamist, põhjaprovintsidele

õigust protestantismi säilitamiseks, amnestiat kõigile üles-
tõusust osavõtnuile, Hispaania vägede äraviimist Madalmailt
ja generaalstaatide regulaarset kokkukutumist.

Utrechti unioon. See liit aga ei püsinud kaua. Lõunapro-
vintsid oli oma päritolult aadellik katoliiklik vaimulik
seisus tugev ja aadlikud kartsid, et kalvinismi levimisega või-
vad nad oma maad ja tulud kaotada. Lisaks sellele algas
1577. a. Lõuna-Madalmaade linnades demokraatlik liikumine.
Brüsselis, Gentis, Arras's ja teistes linnades haarasid käsi-
töölised ja töölised võimu endi kätte, linnu hakkasid valit-
sema nende poolt valitud komiteed ja rikastelt kodanikelt
hakati sõjalisteks ja muudeks otstarveteks kõrgeid makse
võtma.

„Vaimulik seisus,“ kirjutab üks kaasaeglasist, „oli mee-
heitele viidud, aadlikud värisesid hirmust ja linlased tund-
sid endid ebakindlatena oma isiklikes majades.“

Rahvaliidumisest heidutatud lõunaprovintside rikas
kodanlus liitus nüüd vaimulike ja aadliga. Aadlike väesalgad
hakkasid linnadest välja kihutama demokraatlikke komi-
teesid ja taastama endist aadlike ja kaupmeeste võimu.
Lõunaprovintside aadel, vaimulikud ja kodanlus avaldasid
valmisolekut alistuda Hispaania kuningale, et aga vaba-
neda hirmust alamrahva revolutsiooni ees.

Vastuseks sellele sõlmisid seitse põhjaprovintsi a. 1579
liidu, kirjutades alla nn. Utrechti unioonile. Nad
töötasid „igaveseks ühineda, nagu moodustaksid nad ühe
provintsi“, ja ühiselt võidelda hispaanlaste vastu. Varsti
pärast seda kuulutasid nad Philipp II troonilt tagandatuks.
„Jumal pole loonud alamaid,“ öeldakse selles ürikus, „mitte
riigivalitsejate jaoks, vaid — ümberpöörduvalt — on loonud
riigivalitsejad alamate huvides. Kui riigivalitseja hülgab oma
alamate huvid, ei ole ta enam valitseja, vaid türann, kelle
käsku ei tarvitse täita.“ Põhjaprovintside rikkal kodanlusel
polnud midagi selle vastu, et uue riigi etteotsa astuks
kuningas, ja ta arvas selleks sobivaima kandidaadi olevat
Oranje Wilhelmi. Kuid a. 1584 hukkus Wilhelm palgatud

mõrvari käe läbi. Valitsuse etteotsa sai rahvusnõukogu, mis koosnes rikka kodanluse ja kõrgaadli esindajaist. Nõukogu esimeheks sai Oranje Wilhelmi poeg Moritz.

Edaspidine võitlus Hispaaniaga. Uut riiki hakati kutsuma Ühendatud Madalmaade vabariigiks ehk lihtsalt ka Hollandi vabariigiks — kõige rahvarohkema ja rikkama provintsi (Hollandi) nime järgi seitsme provintsi hulgast, mis moodustasid liidu.

Vabariigil tuli veel kaua Hispaaniaga võidelda oma sõltumatuse kaitsmiseks.

A. 1580 liidendas Hispaania Portugali kõigi ta kolooniatega. Hispaania kuninga valduses olid nüüd mitte ainult asumaad Ameerikas, vaid ka Portugalile kuulunud valdused Indias.

Inglismaa, kes oli Hispaania tugevnemise tagajärjel rahuks muutunud, hakkas avalikult Madalmaid abistama. Philipp II tahtis seetõttu otsustavalt lüüa oma peavaenlast Inglismaad, kes rüüstas Hispaania kolooniaid ja laevu. Cadizis formeeriti „võitmatu armaada“, määratu suur sõjalaevastik kalalitungiks Inglismaale.

Armaada koosnes 130 suurest kohmakast ja raskesti relvastatud sõjalaevast ning 30 transportlaevast. Kuid torm purustas Hispaania laevastiku. Ainult „võitmatu armaada“ tähtsusetu jäänused tulid tagasi Hispaaniasse.

Philipp II pidi oma uhkeist kavatsusist loobuma. 1609. a. kirjutati alla Hispaania ja Madalmaade vaherahu lepingule, mille järgi Hispaania tunnustas uue riigi iseseisvust.

Nii lõppes Madalmaade revolutsioon — esimene võidukas kodanlik revolutsioon Euroopas. See lõppes Hispaania feodaalse absolutismi lüüasaamisega ja Madalmaade kodanluse võiduga. Selles ongi selle muudatuse oluline progressiivne tähendus.

Kodanlus võis võita ainult rahvamasside aktiivse osavõtu tõttu revolutsioonist, kuid selle võidu vilja maitstes ainuüksi kodanlus.

§ 3. Madalmaad XVII sajandil.

Majanduslik õitseng. XVI sajandi revolutsioon muutis Madalmaad Euroopa tugevaimaks mere- ja kaubariigiks. Marxi sõnade järgi kujunesid Madalmaad XVII sajandil eeskujulikuks kapitalistlikuks maaks.

Madalmail hakati ehitama suuri laevu, millede veeväljasurve ulatus üle 1000 tonni ja mis olid määratud ookeanireisideks. Siin hakati samuti kõige enne laialdaselt tarvitama täpsuskelli (kronomeetreid), teleskoopi, sekstanti (astronoomilist instrumenti, mille abil saab kindlaks määrata laeva asukohta ulgumerel) ja viimisteldud, kraadivõrguga varustatud kaarte.

Kolooniad. 1615. a. purustasid hollandlased Hispaania laevastiku Malaka poolsaare lähedal ja vallutasid rea toetuspunkte India rannikmail. Nad astusid kaubanduslikku suhtlemisse Hiina ja Jaapaniga. Kõige rohkem kindlustasid endid hollandlased Sunda ja Moluki saartel. Nende kätte läksid vürtside (pipar, nelk, kaneel, muskaatpähklid) tootmise tähtsamad alad. Jaava saarele rajati suured kohviistandused. Hiinast hakkasid madalmaalased enne kõiki Euroopasse vedama teed, mis varsti leidis siin laialdast tarvitamist.

Asumaid omandati ka läänes, s. o. Ameerikas. Siin vallutati hollandlaste poolt mitu Antilli saart, kuhu rajati suured suhkrupilliroo-istandused.

Koloniaalkaubanduse alal teotsesid suured kaubaühingud. Kõige tähtsam neist oli 1602. a. asutatud Ida-India kaubaselts, kes monopolina enda kätte keskendas kaubavahetuse Indiaga. Ida-India kaubaselts omas suurt iseisvust. Ta müntis oma raha, tal oli oma sõjavägi, ta ehitas linnu ja kindlusi, nimetas ametnikke ja kohtunikke ning tal oli koguni õigus sõda kuulutada ja rahulepinguid sõlmida. See kaubaselts pani aluse Madalmaade asumaalisele vägevusele. Suurt tähtsust omas Madalmaade kaubandus Balti mere maade ja Venemaaga. Hollandi kaupmeestel oli Venes igasuguseid soodustusi ja nad vedasid siit Lääne-Euroopasse vilja, kanepit, tõrva, mastipuid, karusnahku ja muid kaupu.

Madalmaade majanduselu keskuseks oli Amsterdam. XVII sajandi alguses oli selles linnas 100 000 elanikku. Amsterdami tähtsus ei piirdunud ainult kaubanduse ja tööstusega, vaid siin asusid ka kõige rikkamad ja oma operatsioonidelt suurimad pangakontorid Euroopas.

Madalmaade riigikord. Kuski ei omanud kodanlus sellist võimu kui Madalmail. Kogu poliitiline elu oli kesksedatunud linnadesse. Iga linna eesotsas seisis nõukogu, mis oli moodustatud rikkaimate kaupmeeste esindajaist. Linnade saadikud moodustasid provintsistaadid, kes omakorda läkitasid esindajad generaalseadikutesse, kes pidasid oma istungeid Haagis. Generaalseadikud juhtisid välispoliitikat, sõja-, mere- ja rahaasjandust ning nimetasid kõige kõrgemaid ametnikke. Generaalseadikute täidesaatevaks organiks oli riiginõukogu, kelle eesotsas seisis asehäaldur. Ta oli ühtlasi sõjajõudude juhatajaks.

Peeaaegu alati olid asehäaldurid Oranje vürstisoost. Neile vaadati kui pärilikele presidentidele.

Klassivastuolud olid Madalmail teravamad kui kuski mujal Euroopas. Kuski polnud säärasel suurel arvul proletarilasi kui Madalmail. Tööpäev oli pikk, aga tööpalk kerjuslik. Tööstusettevõtteis rakendati laialdaselt naiste ja laste tööjõudu, see aga surus veel rohkem alla tööpalga.

Halvenes ühtlasi talupoegade seisund. Revolutsioonist hoolimata püüsid paljudes kohtades, eriti Madalmaade idaosas, pärisorjuse jäänused. Suurkodanlus püüdis neid läänikorra jäänuseid säilitada, kuna ta ise hakkas aadlike maid kokku ostma ja oli huvitatud talupoegade allumisest.

„Rahvamassid Madalmail kannatasid juba 1648. a. rohkem üle jõu käiva töö all, olid vaesemad ja kannatasid julmema rõhumise all kui ülejäänud Euroopa rahvamassid,“ ütleb Marx (Marx ja Engels, „Kogutud teosed“, XVII k., lk. 824).

Kodanlik kultuur. Madalmail kehtis kodanlik-aristokraatlik kord. Teiste maade kodanlusele, kes elas feodaalsete monarhiate ikke all, tundus Holland eeskujuliku vabaduste-maana.

Põhja-Madalmaad said keskkohaks raamatutrükkimisele ja raamatukauplemisele, mis koondusid Leideni ja Amsterdamini.

Laialdase leviku osaliseks said ka ajalehed. Nad mitte üksnes tõid majanduslikke ja poliitilisi uudiseid kõigist Euroopa osadest, vaid arutasid ka mitmesuguseid poliitilisi küsimusi, mis lugejaid erutasid.

Hiilgava õitsengu saavutas kunst. Suurem osa madalmaade maalikunstnikest kujutas oma žanrimaalidel ja portreedel täissõõnud,

rahulolevaid, oma võiduvilja maitsevaid, rikastunud kodanlasi. Kunstnikud ülistasid perekonnaelu mugavusi selle kodu miljöös. Tolle aja maalidelt tervitavad vaatlejaid endaga rahulolevate kodanlaste näod.

Rembrandt.

Kuid madalmaade maalikunstnike hulgas leidis ka teise suuna taotlejaid. Mõned maalikunstnikud säilitasid Madalmaade kodanluse revolutsiooni-ajastu sõjalist vaimu. Sääraste kunstnike hulgas tõusis kõrgemale kõigist oma kaasaeglasist suurim maali ja graafik Rembrandt (1606—1669), kes põlvnes Leideni mõldri perekonnast ja elas suurema osa oma elust Amsterdamsis.

Rembrandti pildid on täis sügavaid mõtteid ja dramatismi. Peene meisterlikkusega kujutab ta kogu inimelamuste mitmekesisust: viha, rõõmu, kurbust, kannatust. Eriti head on Rembrandti portreed. Rembrandti tähtsamaks võtteks on valguse — varju kasutamine. Valgustuse abil oskas ta anda kujudele ja nägudele haruldase reljeefuse.

Ainult oma varajasemal eluperioodil omas Rembrandt menu kaasaeglaste hulgas. Mida tõsisemaks ja sügavamaks ta looming muutus, seda vähem vastas see Madalmaade kodanlaste maitsele. Rembrandt suri üksildasena ja unustatuna.

Inglismaa XVI sajandil.

§ 1. Kapitalismi arengu algus Inglismaal.

Manufaktuuride tekkimine. XVI sajandil oli Inglismaa väike riik 2,5—3 miljoni elanikuga. Elanike arvult oli ta kolm korda väiksem Hispaaniast ja viis korda väiksem Prantsusmaast. Kuid nimelt XVI sajand oli algujaks sellele Inglismaa majanduslikule tõusule, mille tagajärjel ta kolmesaja aasta möödudes sai kogu maailma vabrikuks ja maailma vägevaimaks asumaade-riigiks.

Juba ammu ajast alates õitses Inglismaal lambakasvatus ja inglise villa veeti suurtes hulkades teistesse maa-
desse, eriti Flandriasse. XIV sajandist alates hakkas Inglismaal arenema kalevitööstus. Inglismaa lakkas villa välja vedamast ja töötas selle ise ümber. Kalevi tootmisega ei tegelnud mitte üksnes tsunftimeistrid linnades. See levis ka maale, kus meistrid üheaegselt harisid põldu ja tegelesid ketramise ning kudumisega. Et enamikul juhtumel oli siin tegemist vaeste inimestega, siis varustati neid villa ja tööriistadega kalevi ülesostjate poolt, kes nõudsid, et meistrid müüksid kõik oma valmissaadused ainult neile. XVI sajandist alates hakkasid sellised ülesostjad ise asutama suuri töökodasid, kuhu nad rakendasid tööle ühe osa nendest sõltuvaid meistreid, et parem oleks töötegemise järele valvata. Nii tekib uus, kapitalistlik tootmisviis.

Vana ja uue tootmisviisi vahe seisneb järelikult selles, et varemalt oli meister väikeseks iseseisvaks peremeheks, kes töötas oma töökojas, aga nüüd muutus ta tööliseks, saades töötasu oma peremehelt, kellele kuulusid tööriistad ja vill. Säärane peremees oli kapitalist, tema ettevõtet aga nimetati manufaktuuriks.

Manufaktuur oli kapitalistliku tootmisviisi esialgne kuju.

Neil muutustel inglise tööstuses olid arvatud tagajärjed nii inglise majanduslikus kui ka ühiskondlikus elus.

Talupoegade maatustumine. Tarastamised. Arenev kapitalistlik tööstus tootis eeskätt väljaveoks, mispärast talle oli tarvis rohkem villa ja rohkem töötavaid käsi kui vanale tsunftitööstusele, mis produtseeris ainult piiratud kohaliku turu jaoks. Lambakasvatus osutus kasulikuks ürituseks. Suured karjad vajasid palju maad, aga enamik maadest, mis oleksid sobinud karjamaadeks, oli talupoegade väikemajapidamiste all. Siis hakkasid inglise suurmaapidajad-lordid talupoegi nende talunditest välja ajama ja nende maid ära võtma. Talunditest väljaaetud, oma varanduse ja elamisvõimalused kaotanud talupojad olid sunnitud kapitalistide juurde töölisteks minema. Talupoegade minemakihutamine nende kohtadelt oli sedaviisi kasulik lordidele, sest nad said oma karjamaid suurendada, kui ka kapitalistidele, sest nad said odavat tööjõudu. Talupoegi kihutati massiliselt oma põlistest kodudest minema. Tühjenesid terved külad.

Talupoegade hulgas oli ka jõukaid, kellele samuti kasuks tuli talumaade äravõtmine lordide poolt. Need rikkad talunikud rentisid suurmaapidajailt maakohti, kus hakkasid omakorda lambaid kasvatama või seadsid sisse suurmaapidamisi ja külvasid müügi eesmärgiga nisu, kusjuures põldudel töötasid põllutöölised kerjusliku palga eest. Nii suurmaapidajad-lordid, kes kasvasid lambaid, kui ka nende rentnikud (farmerid) olid kapitalistid, sest nad kasutasid palgatööliste jõudu.

Endi valdusesse võetud maid lordid ja farmerid tarastasid ja eraldasid neid niiviisi talupoegade maast. Seepärast hakati neid maa-anastusi ja talupoegade äraajamisi Inglismaal nimetama tarastamisteks.

Verised seadused hulkurite ja kerjuste vastu. Inglise talupojad ja töölised sattusid raskesse seisundisse. Nende vastu olid nii aadlikud kui ka kodanlased. Talupojad olid jõuetud tarastamiste vastu võitlema. Paljud kohtadelt äraaetud talupojad ei leidnud kustki tööd. Inglise maanteedel hulkus massiliselt kerjuseid ja töötuid. Külade tühjenemine inimestest ja kerjuste rohkus moodustasid juba niivõrd

silmatorkava pahelise nähtuse, et isegi Inglise valitsus muutus rahutuks. Valitsus kartis samuti, et talupoegkonna vaesumisega ei laeku enam soovitavaal määral makse ega saa sõjaväe jaoks küllaldaselt sõdureid. Valitsus pani kehtima seadusi tarastamise tõkestamiseks. Et aga valitsev klass, s. o. aadlikud, oli tarastamistest huvitatud, siis ei tulnud valitsuse püüetest midagi välja. Seevastu ei takistanud keegi valitsusel rünnata neid õnnetuid, kes olid kaotanud oma elatumisvõimalused. Valitsus kuulutas töötud „hulkureiks“, kes meelega tööst eemale hoiduvad. Ta hakkas töötute ja kerjaste vastu välja andma niivõrd julmi ja ülekohtusi seadusi, et Marx neid seadusi nimetab veristeks. Hulkureid karistati peksuga, orjaks müümisega ja isegi surmaga.

Robert Ket'i ülestõus. Talupojad katsusid tarastamistele ja veristele seadustele vastu panna. Mitmes riigiosas hakkasid puhkema ülestõusud. Neid oli eriti palju maa idaosas, sest seal oli tehtud kõige rohkem tarastamisi.

Suurim neist ülestõusudest tekkis Norfolkis krahvkonnas Ida-Inglismaal Robert Ket'i juhatusel (1549). Talupojad nõudsid tarade hävitamist, äravõetud ühismaade tagasiandmist ja suurte veise- ja lambakarjade pidamise keeldu. Vastuhakkajad vallutasid krahvkonna pealinna Norwichi. Valitsus saatis ülestõusust osavõtjate vastu ühes kahurväega suure palgasõdurite väesalga, mis koosnes peamiselt välismaalastest. Ket kaotas lahingu, üle kolme tuhande talupoja langes võitluses, veel rohkem sattus vangi ja hukati. Ket ise pöödi Norwichis.

§ 2. Tudorite absolutism. Inglise reformatsioon.

Inglise absolutism. Aadlikele ja kodanlusele oli vajalik tugev võim, mis oleks lubanud neil segamatult eksploateerida ning koorida talupoegi ja töölisi ja aidanud kaitsta Inglise kaubandust sääraсте konkurentide vastu, nagu olid Hispaania, Prantsusmaa ja Madalmaad.

Tugeva kuningavõimu kardetavaiks vastasteks olid suuraadlikud. Enamik neist oli aga Roosidesõja ajal hävinud. Uus Tudorite dünastia (1485—1603) omandas aadlik-kodanliku parlamendi igakülgse toetuse tõttu peaaegu piiramatut võimu. Tudorite aega Inglismaal nimetatakse seepärast inglise absolutismi ajastuks.

Reformatsioon Inglismaal. Esimene Tudori soost kuningas Henry VII (1485—1509) pidas edukat võitlust tõrksate kõrgaadlikega, konfiskeerides nende varandusi ja hävitades nende linnuseid. Tema poeg Henry VIII (1509—1547), julm ja kapriisne türann, seejuures aga osav ja kaugelenägev poliitik, teostas inglise kiriku lahkulöömise rooma-katoliku kirikust ja kuulutas enda uue, anglikaani kiriku peaks (1534).

Uus kirik oli midagi vahepealset protestantismi ja katoitsismi vahel. Nagu luterlikus kirikus, oli ka siin kirikupeaks kuningas, seevastu aga säilisid anglikaani kirikus tore jumalateenistus, piiskopid ja preestrid, nagu see oli katoliiklastelgi. Munklus hävitati, kloostrite maad ja varandused konfiskeeriti. Et kuningas oli rahahädas, siis laskis ta kloostrite maad müügile. Inglismaal toimus ennekuulmatu spekulatsioon maaga ja suurem osa sellest sattus kaupmeeste ning töösturite kätte. Ostnud maad, muutusid need aadlikeks; nad kihutasid kloostritalupojad nende maadelt minema või ekspluateerisid neid veel julmemini kui endised isandad. Kirikute ja piiskoppide maid aga ei konfiskeeritud. Anglikaani kirik jäi suurmaapidajaks. Ta sai endist viisi nagu katoliku kirikki kirikuliikmetelt kümnist. Anglikaani kirik sai riigikirikuks. Kõik inglased olid kohustatud selle kiriku liikmeks olema, muidu jälitati neid riiklike roimaritena.

Anglikaani kirik ei rahuldanud kodanlust ega uut aadlit. Kodanlus tahtis, et kirik oleks lihtsam, vähem kulukas, et oleks vähem kirikupühi ja rohkem tööpäevi. Kodanlus tahtis kirikut katoliikluse jäänustest „puhastada“. Säärase puhastuse pooldajaid hakati Inglismaal kutsuma puritaanideks (ladina sõnast *purus* — puhas).

Puritaanid eelistasid kalvinistliku kiriku korda. Rahva keskel levisid teised usundilised õpetused, mis olid iga-suguse riigikiriku vastu ja nõudsid koguduste täielikku sõltu-matust riigist. Niisuguse õpetuse pooldajaid kutsuti oma-korda independentideks, s. o. sõltumatuiks.

§ 3. Inglise kaubandus ja välispoliitika XVI sajandil.

Inglismaa ja Hispaania. Kaubanduse ja tööstuse areng püstitas uusi ülesandeid Inglismaale ta välispoliitikas. Inglis-maa tugevamaks vastaseks merel oli Hispaania. Tudorite ajal olid vahekorrad Hispaaniaga tähtsaimaks Inglise välis-poliitika küsimuseks. Inglismaa feodaalsed ringkonnad otsi-sid endile tuge feodaalselt Hispaanialt, püüdes Inglismaad Hispaaniale lähendada. Kaubandus-tööstuslikud ringkonnad ja uusaadel nõudsid aga otsustavat võitlust Hispaania vastu. Et kodanluse ja uusaadli hulgas oli levinud puritaanlus, siis vihkasid nad Hispaaniat ja katoliku kirikut. Ümberpöördukt — aadlikud, kes kaldusid liidu poole Hispaaniaga, olid samaaegselt nõus taastama Inglismaal katoliku kirikut. Lühi-keseks ajaks neil õnnestuski seda teha pärast Henry VIII surma. Nad sobitasid abielu Henry VIII tütre Mary, kes sai troonile a. 1553, ja Hispaania troonipärija, pärastise kuninga Philipp II vahel. Mary Tudor taastaski katoliku kiriku Inglismaal ja jälitas ketsereid nii julmalt, hukkas neid ja põletas tuleriidal, et teda hakati kutsuma Veriseks.

Kuid edusammud Inglise majanduselus XVI sajandi tei-sel poolel tugevdasid kodanluse ja uusaadli seisundit ning aitasid neil ülekaalu omandada vana-aadli üle. Uue kunin-ganna Elisabethi ajal (1558—1603) asus Inglise valitsus otsustavalt kaitsma Inglise kaubandust ja tööstust ning pidama ägedat võitlust Hispaania ja katoliiklusega. Nüüd hakati Inglismaal katoliiklasi armutult hävitama.

Kaubahingud. Elisabethi ajal soodustas Inglise valit-sus mitmesuguste abinõudega tööstust ja kaubandust. Ta võttis kaubahingud enda kaitse alla ja andis neile mono-

poliõigusi kauplemises kaugete maadega. Nii loodi Türgi, Levandi ja Aafrika kaubaühingud. A. 1552 asusid Inglismaalt kolm laeva teele, et otsida põhjamerede kaudu teed Indiasse. Kaks laeva hukkus jääs, kolmas, mida juhtis Chancellor, jõudis Põhja-Düüna suudmeni. Siit läks Chancellor Holmogori kaudu Moskva, külastas tsaar Joann Julma ja

Elisabeth.

sai loa kaubelda Vene riigiga. A. 1554 asutati Inglismaal „Kaubaühing Moskva, Pärsia ja Põhjamaadega kauplemiseks“ ehk lühidalt Moskva kaubaselts.

Kuid kõige tähtsam ja rikkam säärastest kaubaühingutest oli 1600. a. asutatud Ida-India kaubaselts, kes sai monopoliõiguse kaubelda kõigi nende maadega, mis asetsevad ida pool Healootuse neeme.

Inglise kaubanduse ja tööstuse tõusu osutajaks oli Londoni börsi asutamine pankur Greshami poolt. Kuninganna Elisabeth

võttis isiklikult börsi avamisest osa ja tõstis Greshami rüütli-seisusse.

Välispoliitika. Mida suuremaid edusamme tegi Inglise kaubandus, seda möödapääsmatumaks sai kokkupõrge Hispaania-ga. Inglise sõja- ja kaubalaevad riisusid Hispaania rannikmaid, tungisid kallale Hispaania laevadele ja rüüstasid Hispaania asumaade rannikualasid Ameerikas. Inglismaal oli seltsed, kes spetsiaalselt teetsesid meriröövi korraldamisega ja saagi jagamisega. Kuninganna Elisabeth ise võttis salaja neist seltsidest osa. Elisabeth toetas avalikult Madal-

maid, kes olid üles tõusnud Hispaania vastu. Philipp II aitas oma saadikute ja salakuulajate kaudu kaasa vandeseltside korraldamiseks Inglise kuninganna vastu.

1588. a. formeeris Philipp II Inglismaa vastu määratu suure laevastiku, nn. „võitmatu armaada“, kuid see hävis osalt tormis, osalt hävitati inglaste poolt.

„Võitmatu armaada“ hukkimine oli Hispaaniale raskeks löögiks, millest ta enam ei paranenud. Inglismaa aga tõusis sellest ajast alates üheks tähtsamaks Euroopa mereriigiks.

§ 4. Inglise vaimne kultuur XVI sajandil.

Thomas Morus ja ta „Utopia“. XVI sajandil areneb Inglismaal nagu teisteski Euroopa maades uus kodanlik haridus ja levivad humanistlikud õpetused.

Suurim inglise humanist oli Thomas Morus. Ta oli tähtsal lordkantsleri kohal ja oli kuningas Henry VIII isiklik sõber. See ometi ei takistanud despootlikku kuningat Thomas Morust hukkamast, kui see ei tahtnud tunnustada kuningat kirikupeana (1535).

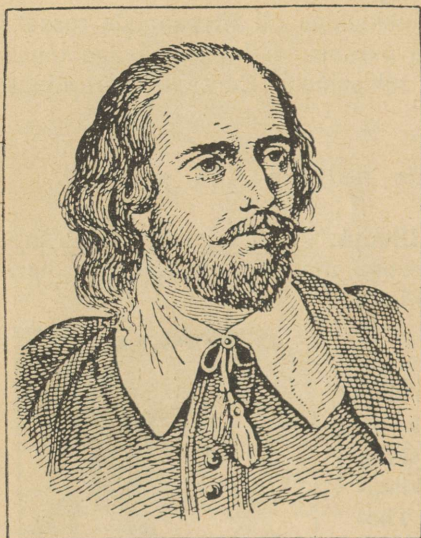
Thomas Morus kuulus nende inimsoo õilsate esindajate hulka, kes ei võinud rahulduda kehtiva korraga, leppida klassiühiskonna olemasoluga ja vaeste ekspluateerimisega rikkaste poolt.

Morus elas kahe ajaloolise perioodi — läänindusliku ja kapitalistliku — piiril. Morus nägi, et suured alamrahva hulgad elasid seni halvasti, ta kartis aga õigustatult, et uutes oludes muutub alamrahva elu veel halvemaks.

Thomas Morus.

Uus aeg oli juba suutnud ennast näidata talupoegade massilise väljakihutamisega nende maadelt, ennekuulmatu vaesuse ja viletsuse kasvamisega. „Kas see on õige,“ kirjutab Morus, „et rikas juveliir, liigkasuvõtja midagi tootmata elab mugavat jõude-elu ja raiskab oma aega tühiste toimingutega,

Shakespeare.

samal ajal kui päeva-töölised, pakikandjad, käsitöölised ja maaharijad elutsevad viletsuses, jõudes vaevu endile kehva peatoidust hankida? Seejuures töötavad nad nii kaua ja nii visalt, et tööloomgi vaevalt suudaks säärast tööd taluda. Kuid nende töö on nii hädatarvilik, et ükski ühiskond ei saaks mitte ühtki aastat ilma selleta elada.“

Morus väitis, et tarastamiste tagajärjel söövad Inglismaal lambad inimesi välja.

Kust leida väljapääsu sellisest seisundist?

Morus ei osanud sellele küsimusele õigesti vastata. Ta katsus pilti maalida ühiskonna ideaalsest seisundist, millist seni veel kuski ei leidu. Oma teosegi nimetas ta seetõttu „Utopiaks“, mis kreeka keeles tähendab „mitte kuski“. Seda sõna hakati hiljem tarvitama iga ühiskondliku korra märkimiseks, mis on võimalik vaid unistustes, fantaasias. Thomas Morus oli üks utopistliku sotsialismi esindajaid.

Oma teoses „Utopia“ (kirjutatud a. 1516) kirjeldab Morus elu fantastilisel saarel, mis asetseb kuski kaugel läänes. Eraomandust seal ei ole. Kõik on kohustatud töötama, logelejaid ootab pagendamine. Elanike peatöö on põllu-

harimine ja karjakasvatus. Tehakse ka käsitööd, kuid kõige lihtsamat, sest elu saarel on lihtne ja patriarhaalne; tehakse ainult kangru-, sepa- ja puusepatööd. Kõik töösaadused paigutatakse ühiskonna ladudesse, kust igaüks saab seda, mida vajab. Raskemaid ja mustemaid töid teevad orjad. Orjadeks on sõjavangid ja roimarid.

Sellesse pilti on üksteisega läbi põimitud jooni tulevasesst kommunistlikust ühiskonnast ja vanaaegsest patriarhaalsest eluviisist.

Shakespeare. XVI sajand oma tormiliste võitlustega leidis kunstilist väljendust suurima draamakirjaniku William Shakespeare'i (1564—1616) teostes. Ta kirjutas dramatiseeritud ajaloolisi kroonikaid, millede teemasid ta otsis tormilistest Inglise ajaloo perioodidest. Kuid ta kõige tähtsamad teosed on tähelepanuväärsed tragöödiad („Hamlet“, „Macbeth“, „Kuningas Lear“, „Othello“ jt.), millede kangelasteks on võimsa mõtte ja tugeva tahtega isikud, kes, haaratud suurtest kirgedest, ei lase endid ühestki hädaohust pidurdada. Shakespeare'i teostes möödub meist galerii traagilisi ja koomilisi iseloomusid, kelles lättena keeb elu, alati teravalt silmapaistev ja energiaküllane.

Tolle aja inimesed armastasid draamaetendusi ja teatrietendused olid XVI ja XVII sajandil Euroopas eelistatud lõbus-tuseks. Londonis oli tähelepanuvääriv teater „Globus“, asutatud näitleja Burbage'i poolt. Teater oli oma ehituselt ja seadelt väga lihtne. Tal oli ovaalne kuju, keskelt (sealt kohalt, kus meieaegses teatris asetseb parterr) katuseeta. Katusega olid kaetud rõdud, kuhu olid asetatud loožid. Parterril publik seisis püsti. Kõige kallimad kohad olid laval, kus vaatlejad käsipõsisitasid mattidel. Dekoratsioone polnud üldse; nende asemel püstitati teibad, milledele kinnitati lauaticikesed pealkirjadega: mets, loss, jõgi jne. Niisugustes teatrites kantigi ette Shakespeare'i teosed.

Marx ja Engels hindasid kõrgelt Shakespeare'i kui poeti ning draamakirjanikku. Nad tsiteerivad sageli Shakespeare'i oma teostes. Geniaalseid Shakespeare'i tragöödiad lavastatakse suure eduga käesoleva ajani.

Prantsusmaa XVI sajandil ja XVII sajandi esimesel poolel.

§ 1. Prantsusmaa XVI sajandi esimesel poolel.

Prantsusmaa majanduslik seisund. XV sajandi lõpul oli Prantsusmaa ühendamine lõpetatud. Prantsusmaa oli oma maa-alalt pisut väiksem kui praegu ja tal oli elanikke 15 miljoni ümber. Elanike arvult oli Prantsusmaa suurim riik Euroopas. Nagu teisteski Lääne-Euroopa maades, arenesid ka Prantsusmaal XVI sajandil tööstus ja kaubandus. Kasvas linase, villase ja siidriide tootmine, samuti pitside, vaipade, klaas- ja fajanssasjade valmistamine. XV sajandi lõpust alates areneb veel raamatutrükkimine, eriti Lyon'is ja Pariisis.

Tsunftiliselt korraldatud käsitöö kõrval tekib käsitöölisi külades, kes sõltuvad ülesostjaist. Mõnel pool hakatakse rajama manufaktuure.

Tööstuse ja kaubanduse arenemine edeneb Prantsusmaal siiski märgatavalt aeglasemalt kui Inglismaal. Oma põhilaadilt oli Prantsusmaa põllumajanduslik maa. Rohkem kui üheksa kümnendikku tema elanikkonnast asus maal.

XVI sajandi alguses oli enamik prantsuse talupoegi isiklikult vaba ja võis tööle minna, kuhu tahtis. Kuid lunastanud eelmisel sajandil oma vabaduse, ei olnud talupojad oma maad välja ostnud. Nad jätkasid maa eest oma mõisnikele maksude maksmist, pidid nende majapidamistes teol käima ja kandma rida muid kohustusi, samuti laskma endi üle kohut mõista mõisakohtuis. Sellele kõigele lisandusid riigimaksud, mis vahet pidamata tõusid. Prantsuse talupoja seisund oli ülimal määral raske.

Valitsevaks klassiks Prantsusmaal oli aadel. Tugev kuningavõim oli aadlikele vajalik, sest kuningavõim kaitses nende juhtivat seisundit ja surus maha talupoegade ülestõusud. Kuid kuningavõim oli niisama tarvilik kodanlusele, et

hoida alistuvas seisundis manufaktuuride töölisi ning käsitöölisi ja kaitsta prantsuse kaupmeeste huve. Nii hakkas Prantsusmaal vähehaaval kujunema piiramatu ehk absolutistlik monarhia. Kuningas François I (1515—1547) oli oma piiramatuse võimude kindel ega kutsunud kordagi kokku generaalstaate. Oma käskkirjadele kirjutas ta: „Nii on meie armulik tahtmine“, ja arvas, et sellest on küllalt nende kinnitamiseks uuteks seadusteks.

Säärane absolutistlik monarhia vajas rohkearvuliselt ametnikke. Valitsus hakkas ametikohti müüma. Ostjaiks olid peamiselt kodanlased, kes meelsasti vahetasid oma kaupleja- või töösturi-seisundi ametniku-karjääriga.

Sel määral, kuidas kindlustus kuningavõim, suurenesid maksud. Valitsus hakkas nende maksude sissenõudmist renditama. Maksurentnikeks said jällegi rikkad kodanlased. Nad andsid ka sageli valitsusele raha võlgu, saades selle eest suuri protsente. Niiviisi Prantsuse kodanlus — erinevalt Inglise ettevõtlikust kodanlusest — eelistas pigem teotseda ametite ostmisega, maksude rentimisega ja liigkasuvõtmisega kui tööstuse ja kaubanduse alal.

Itaalia-sõjakäigud. Prantsuse aadlikud ei tegelnud ei lambakasvatuse ega põlluharimisega nagu inglise suurmaapidajad, vaid elasid ainult sellest, mida said oma talupoegadelt. Enamik kõrgeaadli sugukondadest oli XV sajandi sõdades ja segadustes hukkunud, ülejäänud aga muutusid vähehaaval õukondlasteks. Nad said kuningalt palka ja kingitusi ning elasid toredat jõude-elu kuninga õukonnas Pariisis. See oli nn. õukonna-aadel. Vähem rikkad aadlikud elasid maal (provintsi-aadel), kuid pidasid tööd endile häbistavaks ja katsusid ohvitseridena kuninga sõjaväkke pääseda. Sõdimist peeti aadlike poolt ainsaks väärikaks ja nende au kohaseks tegevuseks: sõjas võisid nad silma paista, kõrgeid aukraade omandada ja riisuda. Seetõttu oli Prantsuse aadlik monarhia väga sõjakas riik.

Vaevalt oli Prantsusmaa ühinemine Louis XI ajal lõppenud, kui Prantsuse kuningad hakkasid ette võtma suuri

vallutussõjakäike, et sõjakale prantsuse aadlile teotsemist ja saagitsemist võimaldada.

Prantsusmaast lõuna pool asetses rikas, paljudeks riikideks lõhestatud ja seetõttu nõrk Itaalia. Temale suunaski uus Prantsuse monarhia oma esimesed iõõgid.

François I jätkas oma eelkäijate poolt alatud Itaalia-sõdu. Algul oli ta sõjaretkedel edu, kuid siis põrkas ta Itaalia

Rabelais.

lias kokku uue vastasega — Hispaania kuninga ning Saksa keisri Karl V-ga. Pavia lahingus 1525. a. sai François I keisri vägede poolt täielikult lüüa ja sattus koguni vangi. Põhja-Itaalias vallutatud maa-alad läksid kaotsi. Polnud õnnelikud järgnevadki François I sõjad Karl V-ga. Karl V sõjaväed tungisid mitmel korral Prantsusmaale ja kaks korda jõudsid välja peaaegu Pariisini. François I otsis endale kõikjalt liitlasi. Ta sobitas side-

meid Türgi sultaniga ja toetas Karl V vastu protestantlikke vürste Saksamaal.

Sõda jätkus veel François I järglase, tema poja Henri II ajal. A. 1559, pärast 60 aastat peaaegu ühtejärke peetud sõdu, tehti Câteau-Cambrésis's rahu. Itaalia läks prantslastele jäädavalt kaotsi. Mõlemad pooled ütlesid teineteiselt tehtud vallutustest vastastikku lahti.

Prantsuse renessanss. Protestantism. Itaalia-sõjakäigud tutvustasid prantslasi itaalia renessansiga. Prantslased võt-

sid algul üle itaalia kultuuri välise külje. Vanade keskaegsete paksude seinte ja kitsaste akendega ning seetõttu nõrgalt valgustatud linnuste asemele hakkasid Prantsuse kuningad ja aadlikud ehitama ruumikaid ja valguseküllaseid, parkide ja aedadega ümbritsetud paleesid ning kaunistasid neid kuulsa itaalia skulptorite ja maalikunstnike kujude ja piltidega. Tutvumine itaalia rikka kultuuriga ajendas ka prantsuse kultuuri arengut.

Prantsusmaal hakkas arenema humanism. Tähtsaim prantsuse humanist oli Rabelais, kes kirjutas satiirilise romaani „Gargantua ja Pantagruel“, milles ta teravmeelselt ja sapiselt naeruvääristas vaimulikke ja munki.

Protestantism hakkas Prantsusmaale tungima XVI sajandi 20-ndail aastail. Et François I sõdis Karl V-ga ja sõbrustas Saksa protestantlike vürstidega, vaatas ta protestantismi levikule omal maal läbi sõrmede. Kuid 1534. a. läksid „ketserid“ nii julgeks, et kleepisid igale poole, isegi kuninga lossi, üleskutseid hävitada „katoliiklik väärjumalakummardamine“. Kuningas nägi selles oma võimu õõnestamist ja hakkas protestante jälitama. François I-se poja Henri II ajal läksid jälitamisest veelgi tugevamaks. Asutati nn. „Tulekoda“, kes usinasti põletas „ketsereid“ tuleriidal.

Kõigi nende abinõude tarvitamisest hoolimata kasvas protestantide arv. 40-ndate aastate lõpust alates levis Prantsusmaal kalvinism. Sel oli algul edu kodanlaste, käsitöölise ja tööliste seas. Kuid Henri II ajal hakkas kalvinism levima ka aadlike hulgas, eriti Prantsusmaa lõunaosas. Henri II oli võimuhimuline ja toores despoot, kes aadlikke kohtles järsult, ja aadlikud said esmakordselt tunda absolutistliku monarhi rasket kätt.

Vahepeal selgunud reformatsiooni tagajärjed Saksamaal — Saksa vürstide rikastumine ja tugevnemine — olid ahvatlevaks eeskujuks. Lõuna-Prantsusmaal oli palju suuraadlikke, kes polnud oma endist sõltumatust veel unustanud. Nad tahtsid saada samasuguseiks iseseisvaiks valitsejaks, nagu olid Saksa vürstid. Rohkearvulised Lõuna-Prantsusmaa väikeaadlikud, kes olid laostunud ja vaesunud, vaatasid kade-

dusega katoliku kiriku rikkustele ja nad olid valmis neid endi kätte kiskuma ja omavahel jagama. Nad hakkasid siirduma kalvinistlikku usku, sest see nõudis kirikumaade konfiskeerimist. Kalvinism meelitas aadlikke enda poole ka sellega, et pakkus neile juba valmis organisatsiooni ja koondas neid võitluseks kuninga absolutismi vastu. Kalviniste hakati Prantsusmaal kutsuma hugenottideks.

§ 2. Usundisõjad Prantsusmaal.

Usundisõdade algus. Pärast Henri II surma olid kuningaiks üksteise järel tema nõrgad ja andetud pojad. Kuningavõimu autoriteet hakkas langema. Henri II vanema poja François II ajal haarasid võimu endi kätte hertsogid Guise'id. Nad olid määratu suurte maaomandite, eriti vaimulike läänide valdajad, mispärast neist said katoliku kiriku kaitsjad.

Guise'ide omavoli ja protestantide armutu tagakiusamine tekitasid aadlikes-hugenottides viha. Hugenottide erakonna eesotsas seisis Bourbon'id — kuningliku Valois'de dünastia lähedased sugulased. Vanim Bourbon'idest oli Navarra (väike kuningriigike Pürenee mägedes, Prantsusmaa ja Hispaania piiril) kuningaks.

Pärast François II surma astus troonile Henri II-se teine poeg Charles IX. Tema alaealisuse tõttu oli regendiks ta ema, kaval intrigaan Katariina di Medici. Esialgu ta kartis hugenotte jälitada, sest nad olid väga tugevaks muutunud ja võisid talle ohtlikuks saada. Ta tahtis laveerida katoliiklaste ja hugenottide, Guise'ide ja Bourbon'ide vahel.

Kuid varsti algasid katoliiklaste ja hugenottide vahel verised kokkupõrked.

1562. a. kevadel, kui hertsog Guise sõitis oma saatjaskonnaga läbi Vassy alevi, tungis ta kallale hugenottidele, kes olid kogunenud jumalateenistusele. Kokkupõrkes sai mitukümmend inimest surma ja ligi paarsada haavata. Vassy veresaun viis avalikule sõjale katoliiklaste ja hugenottide vahel.

Prantsusmaa usundisõdade ajal.

Kolmekümne aasta jooksul oli kümme sõda, mida peeti vahelduva õnnega kummagi poole kasuks. Nii katoliiklik kui ka hugenotlik aadel kasutas neid sõdu, et riisuda talupoegi ja linlasi.

Hugenotte abistasid Inglismaa ja protestantlikud Saksa vürstid, katoliiklasi toetas Hispaania. Guise'id olid liidus Hispaania kuninga Philipp II-ga ja said talt alatasa raha.

Pärtliöö. Katoliiklased otsustasid ühe hoobiga hugenotid hävitada. 1572. a. suvel oli hugenottide juhi — Navarra kuninga Henri ja kuninga õe Margareta pulmade puhul Pariisi kogunenud palju aadlikke-hugenotte. Katoliiklaste juhid otsustasid neid tappa. Katariina di Medici teadis vandenõust, otsustas aga selle teostamist mitte takistada, lootes sellele, et hugenottide juhid võitluses hukuvad ja siis ta suudab hugenotid endale alistada. Katoliiklased meelitasid endi nõusse ka Pariisi kodanluse. Pariislased kartsid, et kõrgaadli ja linnade tugevnemisega Lõuna-Prantsusmaal, kus oli eriti palju hugenotte, Pariis kaotab oma tähtsuse riigi keskusena; seepärast olidki pariislased hugenottidele vaenulikud.

Õöl vastu 24. augusti, pärtlipäeva eel, kostis kõigist Pariisi kirikutornidest kurjakuulutav hädakellahelin. Selle märguande peale algas ootamatult magavaina tabatud hugenottide tapmine (Pärtliöö). Tapmine jätkus ka järgmistel päevadel ja kandus provintsidessegi. Kaasaeglased arvasid, et ühtekokku oli tapetud kuni 30 000 inimest.

Rooma paavst ja Hispaania kuningas olid vaimustatud. Paavst käskis võidu puhul ketserite üle Roomas ilutulestiku korraldada ja selle sündmuse auks erilise medali lüüa. Hispaania kuningas laskis Charles IX õnnitella selle eest, et tal on selline ema, ja Katariina di Medicit, et tal on selline poeg.

Hugenottide vabariik ja katoliiklik liiga. Katariina di Medici arvas, et Pärtliöö sündmused hirmutavad hugenotte ja viivad nad alistumisele. Kuid asi kujunes hoopis vastupidiseks. Hugenotid tõusid kuninga vastu üles. Lõuna-Prantsuse aadlikud ja linnad algasid sõda. Mereäärne kindlus La Rochelle, Lõuna-Prantsusmaa protestantide peatugipunkt, tõrjus kuninga armee kümme rünnakut kindlalt tagasi.

1574. a. suri Charles IX ja troonile asus ta vend, kerge-

meelne ning liiderlik Henri III. Tema ajal kaotas kuningavõim igasuguse autoriteedi. Prantsusmaa jagunes osadeks. Kubernerid toimisid oma provintsidest sõltumatute valitsejatena ja kogusid makse endi kasuks. Aadlikud omakorda ei alistunud kuberneridele, tungisid üksteisele kallale, rüüstasid ja laostasid talupoegi ja linlasi.

Hugenotlikud aadlikud ja linnad löid omavahel liidu ja moodustasid midagi iseseisva vabariigi taolist. Prantsuse riigis tekkis eriline hugenottide riik iseseisva valitsuse, sõjaväe, rahamite, kohtu ja usundiga.

Hugenottide eeskujul hakkasid endid organiseerima ka katoliiklased. Nad moodustasid katoliikliku liiga hertsog Guise'iga eesotsas. Lasteta Henri III järglaseks pidi saama Navarra kuningas Henri Bourbon. Katoliiklik liiga ei tahtnud seda „hugenottide juhti“ troonipärijaks tunnustada ja seadis üles oma juhi — Henri Guise'i kandidatuuri. Kuid katoliiklikus liigas polnud täielikku üksmeelt.

Pariisi kodanlus oli hugenottidele vaenulik ja hoidus seepärast Guise'ide liiga poole. Kuid ta ei usaldanud ka katoliiklikke kõrgaadlikke. Seepärast hakkas Pariis toimima iseseisvalt.

Pariisis valiti Pariisi linnaosade arvu järgi Kuueteistkümne mehe nõukogu. Värvati ja relvastati linna miilits, mis koosnes käsitöolistest, väikekaupmeestest ja madrustest.

Niiviisi oli Prantsusmaal peale kuningas Henri III veel kolm valitsust: Henri Bourbon hugenottide juhina, Henri Guise — katoliikliku liiga eesotsas, Kuueteistkümne mehe nõukogu — Pariisi valitsusena.

Kuningas Henri III otsustas oma võistlejaist vabaneda. Algul katsus ta võidelda Pariisi valitsusega. Kui aga kuningas oma väed Pariisi kutsus, tõusid linlased üles (1588). Tänavad kattusid barrikaadidega. Kuningal õnnestus vaevu Pariisist põgeneda. Siis otsustas Henri III kõrvaldada Guise'i. Henri III käsul tapeti reetlikult Henri Guise. Kuid see ainult vihastas katoliiklikku liigat. Katoliku vaimulikud hakkasid rahvast avalikult üles kutsuma kuninga tapmisele.

Igalt poolt vaenlastest ümber piiratud, otsustas kuningas Navarra kuninga Henri'ga ära leppida. Mõlemate Henri'de ühendatud sõjavägi liikus Pariisi poole. Linn valmistus relvastatud vastupanuks; sel ajal (1589) tapeti kuningas laagrisse tunginud munga Jacques Clement'i poolt.

Henri III-ga kustus Prantsusmaal Valois'de dünastia. Troon siirdus hugenottide juhile Henri IV Bourbon'ile, kellega algas Bourbon'ide dünastia.

Henri IV.

Henri IV. Uuel kuningal tuli riik alles vallutada. Aga Henri IV pooldajate hulk suurenes üha. Pikk kodusõda oli maa ära väsitanud. Puhkesid talupoegade ja linnakehvike rahutused. Need rahutused olid kõrgemaile klassidele nii ähvardavaks ohuks; et nende puhul vaikisid Guise'ide ja Bourbon'ide, katoliiklaste ja protestantide tülid.

Tähtsamaid katoliiklikke aadlikke Henri IV ostis ära, jagades neile pensione ja tulusaid ametikohti. Pariisi vallutamine Henril aga ei õnnestunud. Seal panid vastu lepitamatud katoliiklased, keda toetasid hispaanlased. Siis Henri otsustas, et „Pariis väärib missat“ (katoliiklikku jumalateenistust). Ta läks üle katoliku usku ja Pariisi kodanlus avas talle pealinna väravad.

Henri IV kuningaks saamise ajaks oli Prantsusmaa suurimal määral laostunud. Riigikassa oli tühi, võlad tohutu suured. Tööstus oli langenud, kaubandus oli seismas. Teedel

hulkusid röövljõugud, riisudes talupoegi, linlasi ja kaupmehi.

1593.—1595. aastal tõusid üles talupojad. Need „croquant'ideks“¹ nimetatud vastuhakkajad olid puuduse ja aadlike vägivallategude tagajärjel meeleheitele viidud. Nad ühinesid relvastatud salkadeks, tungisid kallale aadlike mõisadele ja vihatud maksukogujaile.

Ülestõus summutati. Aadlikud karistasid võidetuid julmalt, tappes suure hulga talupoegi.

Nantes'i edikt. Henri IV-l oli veel üks raske ülesanne. Oli vaja rahuldada oma kunagisi liitlasi — hugenotte. 1598. a. andis Henri IV Nantes'is edikti, mille järgi kalvinism kuulutati sallitud usundiks. Hugenotid said võrdselt katoliiklastega kõik õigused. Säilitati hugenottide kirikukorraldus ja nende alatised sinodid. Õiguste tagamiseks loovutati hugenottidele rida kindlusi (La Rochelle jt.), milles nad võisid pidada omi garnisone. Neil tingimusil leppisid hugenotid katoliiklasest kuningaga.

Hukates mitmeid tähtsaid kõrgaadlikke ja ostes suurema osa neist ära, õnnestus Henri IV-l viimaks aadlit rahustada, talupoegade rahustamiseks aga alandati pisut makse. Nõnda õnnestus Henri IV-l aegamööda maad rahustada.

Maa rahunemine soodustas tööstuse, kaubanduse ja põlvunduse tõusu. Prantsusmaa seisukord paranes tunduvalt. Endise võla asemel kogunes riigikassasse suuri säästsummasid.

Nantes'i edikti väljakuulutamine ja Henri IV ususallivus ärritasid innukaid katoliiklasi, eriti jesuiite. Henri IV vastu korraldati mitu atentaati, milledesse olid segatud jesuiidid. Viimaks pistis a. 1610 Henri IV surnuks jesuiitide läkitatud salamõrtsukas.

¹ Ülestõusust osavõtjate võitlushüüuks oli: „Aux croquants!“ (Närijate kallale), s. o. aadlike ja maksukogujate kallale. Seepärast ka mässajaid endid hakati hüüdma „croquant'ideks“.

§ 3. Absolutismi rajamine Prantsusmaal.

Kõrگاadel, kes oli Henri IV ajal taltsaks muutunud, tõstis peale ta surma uuesti pead. „Kuningas on alaealine, olgem siis ise täisealised,“ ütlesid aadlikud. Alaealise kuninga Louis XIII asemel oli regendiks tema ema, iseloomutu Maria dei Medici. Seda kasutades sundisid õukondlased asevalitsejannat palvete ja ähvardustega endale andma pensione, kinke ja tulusaid ametikohti. Varsti tühjenes riigikassa. Valitsus otsustas siis kokku kutsuda generaalseadid (1614). Kuid nende generaalseadide töötamise ajal selgus veel kord, kui võrd vaenulikud olid üksteisele seisused. Kolmanda seisuse (kodanluse) esindajad võrdlesid oma kõnedes riiki perekonnaga, millel on kolm poega. Seejuures nad tähendasid, et sageli maja, mille on laostanud kõige vanem poeg (s. t. kõrgeim seisus), ehitab uuesti üles noorim. Aadlikud pidasid seda väljendust solvavaks ja teatasid, et nad ei taha, et „kingsepade pojad hüüavad neid vendadeks“. Valitsus saatis generaalseadid laiali ja neid ei kutsutud enam kokku Prantsuse kodanliku revolutsioonini, s. t. 175 aasta kestel.

Richelieu. 1624. a. läks võim peaministri, kardinal Richelieu kindlasse kätte. Ta oli tark ja energiline riigimees. Louis XIII kuulask kõigis asjus oma peaministri sõna. Et kuninga võimu tugevdada, seadis Richelieu endale sihiks lammutada hugenottide poliitiline organisatsioon, hävitada aadli omavoli ja kindlustada Prantsusmaa rahvusvahelist seisundit Euroopas.

Kuninga armee vallutas hugenottide kindluse La Rochelle'i. Hugenottidelt võeti ära nende kindlustatud linnad ning linnused ja hävitati jäädavalt nende poliitiline organisatsioon. Kuid nende usuvabaduse jättis Richelieu puutumata.

Kõikvõimas kardinal tagandas kubernere, vangistas, vahel laskis ka hukata kuulsaima nimega aristokraate, kui need toimisid omavoliliselt. Ta andis käsu kõik aadlilinnused maa-tasa teha, et ilma kindlustatud toetuspunktideta aadlikud oleksid kuningale kuulekad. Richelieu keelas duellid — veri-

sed kahevõitlused aadlike vahel. Aadlikud võisid siitpeale oma verd valada ainult kuninga ülesandel.

Keskvalitsuse võimu kindlustamiseks ja aadlike võimu nõrgendamiseks hakkas Richelieu provintssidesse saatma erilisi ametnikke, keda nimetati intendantideks. Nendele

Richelieu.

ta andis vähehaaval üle kogu võimu provintssides. Intendantid said valitsuse tahte kuulekaiks teostajaiks.

Riigikassa sissetulekute suurendamiseks ergutas valitsus tööstust ja kaubandust, toetas laevandust, organiseeris suuri kaubasetse ja laiendas kolooniaid. Richelieu püüdis Prantsusmaad suurendada nõrgenenud Saksamaa arvel.

Kulutused sõjaväele moodustasid poole kõigist riigikuludest. Richelieu suurendas maksukoorma mitmekordseks. Selle peamine raskus lasus töötavate masside õlgadel. Tõelise aadli-

monarhia esindajana oli Richelieu veendunud, et rahvas selleks ongi, et kanda maksude ja muude kohustuste koormat. Vastuseks maksude kasvamisele puhkesid mitmes Prantsusmaa osas ülestõusud, kuid valitsus lämmatas need ega loobunud oma poliitikast.

Mazarin ja fronde. Richelieu (1642) ja Louis XIII surma (1643) järel algasid Prantsusmaal uuesti segadused. Uus kuningas Louis XIV oli alles laps ja võim sattus kavala itaallase kardinal Mazarin'i kätte, kes jätkas Richelieu poolt alatud kuningavõimu kõvendamise poliitikat. Mazarin siiski ei julgenud talitada nii järsult nagu Richelieu ja teotses enam kavaluse ja äraostmise teel.

Mazarin'i ajal tekkis viimne aadlike mäss kuningavõimu vastu. Seda mässu nimetati „fronde'iks“, s. o. lingumänguks. Mässavad aadlikud ei taotelnud riigipööret, nad mõtlesid ainult sellele, kuidas riisuda ja kiskuda valitsuselt rohkem raha ning aukohti. Mazarin ostis aristokraatia heldete kinkidega ära ja niiviisi sai ta fronde'i lõpetada.

Prantsuse aadlikud ei astunud enam kuningavõimu vastu välja. Saanud rikkalikke kingitusi ja kartes lihtrahva ülestõusu, toetasid nad nüüd truult absolutismi.

XXIX peatükk.

Kolmekümneaastane sõda.

§ 1. Sõja algus.

Saksamaa killustatus ja langus. Saksa keiser sõlmis võrsetidega Augsburgis rahu (1555), kuid sellest hoolimata jätkus võitlus keisri ja vürstide vahel. Vürstid püüdsid saada täiesti sõltumatuiks valitsejaks. Keiser, olles igast üksikust vürstist eraldi võetuna tugevam, püüdis neid oma võimule alistada. Aga iga kord, kui ta katsus seda teha, sõlmisid vürs-

tid omavahel liidu ja tõrjusid kallaletungi tagasi. Saksamaa jäi edasi killustatuks.

XVI sajandil algas Saksamaal majanduslik langus. Suurte avastuste järel nihkusid tähtsamad kaubateed Atlandi ookeanile. Kaubandus Itaaliaga kuivas kokku, Alpi mäekurud jäid inimestest tühjaks. Käis alla ka Edela-Saksamaa. Madalmaade, inglise ja prantsuse kaupmehed ja töösturid tõrjusid kõikjal vaesestuvad saksa kaupmehed välja. Laostusid kuulsad Lõuna-Saksa kaubamajad, näit. Fuggerid. Nende langusele aitas kaasa Hispaania riigikassa halb seisukord. Fuggerid olid andnud palju raha laenuks Philipp II-le, kes aga keeldus neid võlgu maksmast ja seega andis Fuggeritele raske löögi.

Samal ajal kaldus langusele Saksamaa põhjaosas Hansa liit. Tugevad riigid — Inglismaa, Madalmaad — ahistasid Hansa kaubandust. 1669. a. tuli viimset korda kokku hansapäev ja lakkas olemast see keskaegne kaubanduslik suurvõim.

Kaubanduse langus nõrgestas sidemeid Saksamaa üksikute osade vahel. Iga vürstkond elas omaette elu ega vajanud suhtlemist teistega.

Katoliiklikud ja protestantlikud vürstkonnad. Keisrid said aru, et protestantism oli vürste tugevdanud, rikastades neid kirikult äravõetud varandusega ja allutades kiriku nende võimule. Seepärast nägid keisrid katoliikluses enesele tuge. Habsburgidest keisrite pärusmaa — Austria — muutus jesuiitide tegevuse keskuseks.

Austria oli kõige suurem ja tugevam saksa vürstkond. Veel XVI sajandil tugevnes ta selle tõttu, et temaga ühendati Böömi kuningriik ja osa Ungarist. 1526. a. Lõuna-Ungaris Mohácsi lähedal peetud lahingus võitsid türklased hävitavalt Ungari sõjaväe. Ungari lagunes. Türklased vallutasid osa tema maist, teine osa liideti Austriaga. Böömi kuningriik alistas Habsburgidele, et nendelt türklaste vastu kaitset leida.

Keisrid jälitasid oma pärusmail protestantlikke ja hussiitlikke „ketsereid“ ning püüdsid kõigi vahenditega ketserluse asemele istutada katoliiklust.

XVII sajandi esimesil aastail jagunesid saksa vürstid lõplikult kaheks leeriks. Protestantlikud vürstid moodustasid uniooni. Selle vastu ühinesid katoliiklikud vürstid liigasse.

A. 1618 algas kodusõda, mis kestis 1648. aastani ja läks ajalukku Kolmekümneaastase sõja nime all. Sõjas võitlesid protestantlikud vürstid ühel pool, keiser ja liiga teisel pool. Aja jooksul kisti sõtta enamik Euroopa riike ja see muutus esimeseks suureks üleeuroopaliseks sõjaks. Sõda algas rahutustega Böömimaal.

§ 2. Sõja käik.

Kolmekümneaastase sõja Tšehhi periood. Usulistest tagakiusamistest ärritatud tšehhi aadlikud, enamikus hussiidid, tõusid üles keisri vastu. Nad viskasid Praha lossi aknast mõned valitsuse liikmed välja. Tšehhide ja keisri vahel algas sõda. Aga aadlike rõhumise all kannatavad tšehhi talupojad ei toetanud aadlikke. Keiser Ferdinand II läkitas tšehhide vastu suure väe kogenud väejuhi Tilly juhitud. Tilly purustas Tšehhi sõjaväe Valgemäe juures Praha lähedal (1620). Tšehhe karistati julmalt. Mõnes riigi osas ei säilinud endisest elanikkonnast mitte üle kolmandiku. Aadlikud osalt hukati, osalt aeti jäädavalt Böömimaa piiridest välja. Nende mõisad konfiskeeriti ja anti tasuks Ferdinand II pooldajatele. Böömimaal loodi määratu suured mõisad, mida harisid talupojad-pärisorjad. Viimased vabade talupoegade jäänused sattusid pärisorjadena sõltuvusse uutest, enamasti sakslasist mõisahärradest.

Tšehhide maa muudeti Austria provintsiks — Böömimaaks. Siin hakkasid oma heaksarvamist mööda talitama jesuiidid. Nad vaenasid tšehhi kultuuri, põletasid kõik tšehhi-keelsed raamatud, tundmata isegi huvi nende sisu vastu.

Kolmekümneaastase sõja Taani periood. Keisri võit tekitas rahutust Inglismaal, Madalmail ja Prantsusmaal. Nad kartsid keisri võimu tugevnemist ja Saksamaa ühendamist tema

Linna piiramine XVII sajandil.

poolt ning sõlmisid lepingu Taani kuninga Kristian IV-ga, kes soovis laiendada oma valdusi mõningate Läänemereäärsete Saksa maade arvel. Värvanud liitlaste rahaga suure sõjaväe, alustas Taani 1625. a. sõjategevust.

Keisri seisukord halvenes järsult. Sel raskel silmapilgul tegi jõukas mõisnik Wallenstein, kes oli määratu rikkaks saanud, ostes tšehhi aadlikelt konfiskeeritud mõisu, keisrile ettepaneku organiseerida armee, mis koosneks 15 000 jalaväelasest ja 6000 ratsaväelasest. Ferdinand hakkas sellest ettepanekust meelsasti kinni ja määras Wallensteinini värvatavate sõjavägede ülemjuhatajaks. Lühikese ajaga kogus Wallenstein 50 000-mehelise sõjaväe.

Palgasõdureist ei tuntud sel ajal puudust. Maata jäänud talupojad ja töötä käsitöölised hakkasid palgasõdureiks. Sõja ajal seltsisid palgasõduritega laastatud linnade ja külade elanikud, kel ei jäänud muud üle kui teisi riisuda.

1626. a. lõid Tilly ja Wallensteini väed otsustavalt taanlasi ja nende Saksa protestantidest liitlasi. Taani kuningas oli sunnitud rahu sõlmima (1629). Ta kohustus edaspidi mitte enam Saksamaa asjusse segama.

Wallenstein sai tasuks teenete eest Mecklenburgi hertsogkonna ja muutus ise Saksa vürstiks. Ta sai „Balti ja Ookeani mere generalissimuse“ tiitli ja hakkas laevastikku ehitama. Wallenstein visandas laialdasi kavasad, kuidas restaureerida Hansat, haarata Saksa kätte kogu Läänemere kaubandus ja välja tõrjuda madalmaalased ning inglased. Samal ajal toetas Wallenstein keisri püüdu rajada absolutistlikku võimu. „Ma tahan,“ ütles Wallenstein, „et Saksa keiser oleks samasugune isand oma riigis kui kuningas Prantsusmaal.“ Kuid selle vastu polnud ainult protestantlikud, vaid ka katoliiklikud vürstid. Nad nõudsid, et keiser Wallensteini vallandaks.

Wallenstein.

Keiser andis sel ajal välja „restitutsiooniedikti“ (1629). Selle edikti põhjal pidi protestantlikelt vürstidelt ära võetama kõik katoliku kiriku valdused, mis nad olid saanud pärast 1552. aastat. Põhja-Saksa vürstid, kelle huvisid oli kõige enam puudutatud, haarasid relvad.

Kõige enam abistas protestantlikke vürste kardinal Richelieu, sest Prantsusmaale oli tugev Saksamaa kardetav. Katoliiklik Prantsusmaa aitas niiviisi protestante võitluses katoliiklaste vastu. Samuti meelitas Prantsusmaa võitlusse keisri vastu uue tähtsa vastase — Rootsimaa. Rootsi kuningale

Gustav Adolfile lubas Prantsusmaa miljon livre'i igaaastast toetust.

Rootsimaa ja Balti küsimus. XVII sajandil hakkab Rootsimaa Põhja-Euroopas tähtsat osa etendama. Selleks ajaks oli Rootsi muutunud konsolideerunud ja tugevaks aadlmonarhiaks. Hoolimata rauatootmise arengust ja rauatööstuse kasvamisest jäi Rootsi vaeseks maaks. Ta karm loodus ja kehv, visa tööd nõudev

mullapind andsid aadlile vähe tulusid. Aga Rootsi aadlile ja valitsusele avanesid uued tuluallikad. Läänemeresel elavnes kauplemine viljaga, mida veeti Poolast, Brandenburgist ja Preismaalt Inglismaale ja Madalmaile. Rootslased vallutasid Eestimaa, võtsid Venemaalt ära Laadoga piirkonna ja Neeva suudmealad ning Poolalt Liivimaa. Soomemaa olid rootslased vallutanud juba XII sajandil. Sel kombel olid nende käes peaaegu kõik Balti mere maad. Nüüd tahtsid

rootslased omandada ka Läänemere lõunaranniku maad, haarata endi kätte kogu Läänemerd ja võtta oma kasuks tollimakse. Läänemere rannikualade vallutamine Wallensteini poolt ähvardas need Rootsi plaanid nurja ajada.

Kolmekümneaastase sõja Rootsi periood. Noor Rootsi kuningas, andekas väejuht Gustav Adolf maabus 1630. a. suvel Pommeris väikese, kuid hästi organiseeritud ja relvastatud sõjaväega. Rootsi armee oli distsiplineeritud ja ega koosnenud palgasõdureist, vaid talupoegadest, kes olid väeteenistuskohustuse alusel sõjaväkke kutsutud. Gustav

Gustav II Adolf.

Adolf täiustas jalaväe lahingutaktikat; tema sõdurid tulistasid kolm korda aja jooksul, mil vastane tulistas ühe korra. Väga osavalt kasutas Gustav Adolf oma kerget ja liikuvat suurtükiväge. Gustav Adolffi tähtsaimaks löögijõuks olid aga ta ratsaväe hoogsad atakid.

Leipzigis läheduses löid rootslased otsustavalt Tilly armeed (1631). Järgmise aasta kevadel saavutas Gustav Adolf uue võidu Lechi jõel. Ta tungis Baierisse ja okupeeris Müncheni. Keisririigi pealinn Viin oli hädaohus.

Sel äärmise ohu silmapilgul pöördus keiser teist korda abi otsides Wallensteini poole. Sel korral Wallenstein nõudis õigust talitada oma heaksarvamist mööda kõigi maadega, mis ta vallutab, ja määratu suurt tasu. Salamahti lootis ta isegi Böömi krooni saavutada. Kogunud suure sõjaväe, kohtas Wallenstein Gustav Adolffi armeed Lützeni juures 1632. a. Selles lahingus langes Gustav Adolf.

Tundes end kuulsuse tipul olevat, asus Wallenstein oma auahneid kavatsusi teostama. Ta hakkas pidama salajasi läbirääkimisi rootslastega, arvestades nende toetust. Aga ta kindralid ja ohvitserid, kes elatusid sõjast, ei soovinud üldse sõjategevuse lõpetamist. Wallensteini ohvitseride seas tekkis vandeselts ja ta tapeti (1634) keisri suureks heameeleks, kes hakkas seda liiga auahnet avantüristi kartma.

§ 3. Sõja lõpp.

Saksamaa laostumine. Rootsi sõjaväed ei tahtnud Saksamaalt lahkuda ja muutusid riisujaiks, kes polnud paremad kui Wallensteini jõugud. Richelieu kasutas soodsat juhust, et Habsburgide võimu lõplikult õõnestada. Saksamaale saadeti Prantsuse väed. Maad laastati hirmsasti. Paljud linnad ja külad põletati maatasa. Mõnedes Saksa maakohdades jäid elanikkonnast järele ainult viletsad riismed. Aga saksa vürstid ja aadel said varsti tasu kõigi kaotuste eest. Kuuludes palgasõdurite armeede ohvitseride hulka, said nad lõviosa riisunud saagist. Kirde-Saksamaal aadlikud, kasuta-

des maa laastamist, võtsid ära talupoegade maad ja sun-
disid neid veel suuremal määral tegu tegema.

Vestfaali rahu. Sõda lõppes Vestfaali rahuga (1648). Prantsusmaa sai osa Elsassi, rootslased osa Pommeri Oderi suudmealaga, samuti Elbe ning Weseri suudmealad. Sel kombel Saksamaa tähtsaimate kaubateede — jõgede väljapääsud merele sattusid rootslaste kätte. Aga sõja kõige tähtsamaks tagajärjeks oli saksa vürstide täieliku sõltumatuse tunnustamine. Nad said õiguse välisriikidega iseseisvalt liite ja lepinguid sõlmida. Saksamaa lagunes 296 väikeseks riigiks, kui jätta arvestamata nn. riigirüütlite maad (üle 1000), mis faktiliselt olid ka sõltumatud. Vestfaali rahu tähistas niisiis vürstide täielikku võitu keisri üle. Saksa vürstid muutusid vähehaaval piiramatuiks ainuvalitsejaks. Matkides Euroopa suurte riikide valitsejaid, ümbritses end igaüks neist kaliksmineva õukonnaga, formeeris oma sõjaväe, kaotas ära linnade iidsed vabadused ja ekspluateeris halastamatult oma alamaid.

XXX peatükk.

Poola, Rootsi ja Türgimaa.

§ 1. Poola riik XVI—XVII sajandil.

Poola kuni XVI sajandini. XII ja XIII sajandil lagunes Poola hulgaks sõltumatuiks lääniriikideks. Suuraadlikud (magnaadid) evi-
sid oma valdustes vürstiõigusi. Väikeaadel (šlahta) sõltus magnaatidest, moodustas nende sõjalise saatjaskonna, sai magnaatidelt maid ja elatas end nende õukondades. Mitte kuski Euroopas ei olnud säärast tormakat ja omavolilist aadlit kui Poolas. Sõjad, pidusöögid, jahid, kallaletungid naabritele — need täitsid magnaatide ja väikeaadlike elu. Järk-järgult magnaadid ja šlahta alistasid endile ja muutsid pärisorjadeks talupojad. Poolas oli vähe linnu ja need ei etendanud tema ajaloos säärast osa kui Lääne-Euroopas.

XIV sajandil liitusid Poola maad ühiseks kuningriigiks. Kasimir III (1333—1370) sai kogu Poola kuningaks. Kuid Poola ühinemine oli ainult väline. Kogu võim kuulus endist viisi magnaatidele. Kasimir III ajal vallutas Poola Ukraina maad — Galitsi vürstkonna ja osa Volõõniast. Neis mais anti suured valdused Poola magnaatidele.

Poolal tuli läbi teha ohtlik võitlus tatarlastega, kes tungisid tema aladele kagust, ja Saksa orduga, kes ründas Poolat põhjast. Saksa orduga ja tatarlastega võitles samuti Leedu. See viis mõlema riigi ühinemisele. 1386. a. sundisid magnaadid Poola kuningannat Jadwigat mehele minema Leedu vürstile Jagailole (ehk Jagiellole). Poola ja Leedu ühendati Jagelloonide dünastia võimu alla.

Poola ja Leedu ühendus oli ainult personaal-unioon, s. t. neil oli ainult ühine kuningas. Muidu säilitas Leedu iseseisva valitsemiskorra. Leedu riik ei hõlmanud sel ajal mitte ainult leedulastega asustatud maid, vaid ka rida Suur-Vene, Ukraina ja Valge-Vene maakondi.

Poola ja Leedu ühendatud jõududel õnnestus Smolenski (Vene) väeosade abiga purustada Saksa ordu jõude Tannenbergi (Grünwaldi) lahingus (1410). See lüüasaamine oli ordule kohutavaks hoobiks. Ta oli sunnitud tunnustama enda vasallisõltuvust Poolast ja loovutama Poolale rea maid, nende hulgas Danzigi ja Lääne-Preisimaa (1466). Poola sai väljapääsu Läänemerele.

Talupoegade seisund XVI—XVII sajandil. Poola magnaadid ja väikeaadlikud alustasid nüüd suurelatuslikku kaubandust põllumajandussaadustega, mida vajas Lääne-Euroopa. Läänemaist hakkasid kaupmehed Poolasse sõitma, et kokku osta vilja, lina, kariloomi, nahku ja metsa. Aadlile lubati vilja tollivaba väljavedu. Vilja väljavedu Danzigi kaudu kasvas XV sajandi lõpust XVII sajandi keskpaigani 10-kordseks.

Kõik see avaldas tugevat mõju Poola talupoegade seisukorrale. Soovides saada võimalikult rohkesti põllumajandussaadusi müügiks, hakkasid magnaadid ja väikeaadlikud oma majapidamist talumaade arvel laiendama, kõvendasid talupoegkonna pärisorjuslikku ekspluateerimist ja suurendasid teokoormist. Sageli olid talupojad kohustatud mõisniku kasuks (oma hobuste või härgadega) töötama 5 päeva nädalas. Talupoegade seisukord halvenes kogu XVI sajandi jooksul. XVII sajandil muutus poola „hlop“ (talupoeg) mõisniku omandiks. „Bödlo“, s. o. tööloom, — nõnda nimetasid talupoegi põlastavalt poola aadlikud. Paljud pärisorjad-talupojad hakkasid ära kargama hõredalt asustatud stepidesse kagus, nn. metsikuile väljadele.

Aadlikule kuulusid tavaliselt kõrts ja külapood. Poes ostis hlop endale kalli hinna eest hädavajalisi saadusi, kõrtsis jõi maha selle, mida mõisnik ei jõudnud temalt teiste vahenditega ära võtta. Otsustati, et mõisu tohivad omada ainult aadlikud ja vaimulikud. Neile kuuluvad maad olid maksuvabad.

Poola riigikord. Poola tõelisteks peremeesteks olid suur-aadlikud — magnaadid, kellede valduses oli kümneid linnu ja sadu külasid. Igaüks neist võis võitlusse saata terve armee ja pidas ülal õukonda, mis ei jäänud maha kuninga omast. Magnaatidele oli keskvalitsuse nõrkus kasulik. Selles nõrkuses nad nägid aadli „kuldset vabadust“. Ainult magnaate määrati kõrgemaile ametikohtadele (hetmaniteks, vojevoodideks), neile loovutati riigimõisu. Kuningas ei tohtinud seimi nõusolekuta ühtki uut seadust anda. Seim koosnes senatist, kus istusid tähtsamad magnaadid ning kõrgem vaimulikkond, ja saadikutekojast, kuhu kogunesid seimikute — väikeaadli kohalike maa-päevade esindajad.

Tormakas ja distsiplineerimatu šlahta oli asjalikuks tööks kõlbmatu. Tema koosolekuil valitsevat korralagedust iseloomustab poola vanasõna: „Palju kära nagu seimikul.“ Seimi otsus pidi tehtama ühel häälel. XVII sajandi keskpaigast alates kujunes reeglilik, et kui isegi üksainus saadik-aadlik hüüab „ma ei luba“ ja lahkub seimi istungilt, siis kõik seimi otsused tunnistatakse kehtetuks ja seim saadetakse laiali. See põhimõte tõi seimi tegevusse täieliku korralageduse.

Šlahta ei olnud kuningaile kuulekas. Juhtus, et sõjakäigu ajal aadlikud äkki kuningale teatasid, et nad ei soovi enam sõda jätkata.

Kui Jagelloonide dünastia lõppes, muutusid kuningad Poolas valitavaks (1572). Kuninga valis aadli üldkoosolek, kuhu kogunes mitukümmend tuhat magnaati ja väikeaadlikku. Valitud kuningas pidi alla kirjutama lubadusele mitte rikkuda aadli eesõigusi. Juhul, kui kuningas rikkus seda lubadust, vabanes šlahta kuulekusest kuningale ja tal oli õigus alata tema vastu mässu (rokoš). Nii magnaadid kui ka šlahta ei lasknud keskvoimul tugevneda, kartes, et see võiks nende omavoli piirata.

Poola jäi feodaalselt killustatud riigiks, milles valitses piiramatult aadlike omavoli. Faktiliselt oli kogu võim riigis käputäie magnaatide käes, kelledest sõltus rohkearvuline šlahta.

Rahvuslik rõhumine. 1569. a. Lublini seimil saavutas Poola aadel Leedu ja Poola täieliku ühendamise. Mõlemal riigil ei pidanud edaspidi olema mitte ainult ühine kuningas, vaid ka ühine seim ja rahasüsteem. Sealjuures läksid Leedule kuulunud Ukraina

alad Poola võimu alla. Poola aadlikud hakkasid ukrainlaste maid anastama, talupoegi pärisorjastama ja linnu laastama.

Ukrainas kujunesid Potockite, Wiśniowieckite ja teiste magnaatide määratu suure valdused.

Poola magnaatide ja šlahta võimu all elasid poolakad, ukrainlased, valgevenelased, leedulased, juudid, sakslased, tatarid. „Rzeczpospolita“ (s. o. vabariik), nagu Poola šlahta oma riiki nimetas, koosnes omavahel nõrgalt seotud, mitmest rahvusest elanikkonnaga maadest.

Poolas valitses rahvuslik ja usuline rõhumine. Ukrainlaste ja valgevenelaste poolastamiseks püüdis poola aadel neid katoliku usku pöörata. 1596. a. kuulutati Brestis välja unioon, s. o. Poolas asuva õigeusu kiriku allutamine Rooma paavstile. Ukrainlased ja valgevenelased panid uniooni teostamisele energiliselt vastu. Võitlus õigeusu eest muutus nende rahvusliku võitluse loosungiks Poola rõhumise vastu. Uniooni läbiviimise ja poolastamise poliitikat teostasid visalt ning julmalt jesuiidid, kellel oli Poolas määratu suur mõju.

Poola interventsioon Vene riigis. XVI sajandi teisel poolel tekkis Poolal kokkupõrge Vene riigiga, kes otsis väljapääsu Läänemerele. Poola magnaadid hakkasid sepitsema kogu Vene riigi vallutamise kavasad. Julgemata Vene riigile avalikult kallale tungida, lükkasid nad algul esile isehakanud Vale-Dimitri. Paavst ja jesuiidid toetasid seda jultunud avantüristi. Ta kogus laostunud väikeaadlikest sõjaväe. Vale-Dimitri lubas Poolale loovutada Smolenski ja Severski alad ja kaasa aidata katoliikluse istutamisele Vene riiki. Tal õnnestus Vene troonile pääseda, kuid Poola vägivald Moskvas kutsus välja ülestõusu, mille ajal ta tapeti. Äpardus ka poola aadlike katse üles upitada teist isehakanud tsaari.

Siis läks Poola üle avalikule interventsioonile. Kuningas Sigismund III kuulutas Venemaale sõja. Poola hetmanil Zolkiewskil õnnestus vallutada Moskva. Aga siis tõusis vene rahvuslik liikumine. Rahva maakaitsevägi Minini ja Požarski juhtimisel vabastas Moskva poolakaist ja ajas nad Venemaalt välja.

Ukraina võitlus Poola ikke vastu. Poola aadlike ja katoliku preestrite poolt rõhutatud ukrainlased tõusid mitu korda Poola valitsuse vastu üles. Aga Poola aadel summutas need ülestõusud ja karistas vastuhakkajaid julmalt. Viimaks ühines Poola aadli vastu kogu ukraina rahvas. Ülestõusu juhtis Bogdan Chmielnicki (1648). Võitluses poola rõhujate vastu pöördus ukraina rahvas abi paludes suurvene vennasrahva poole ja 1654. a. ühendati Ukraina Vene riigiga. Moskva riigi ja Poola vahel algas sõda,

stud saak rikastas aadlikke. Rootsis arenesid kiiresti metallurgia Vja mäekaevandus, saekodades kasutati laialdaselt veejõudu. Väliskaubandus kasvas ja laienes. Rootsi merelaevastikus oli üle 1000 laeva.

Luues alalise hästi korraldatud armee, jätkas Rootsi visalt oma võimu kindlustamist Läänemere rannikul. Ta sõdis edukalt Poola, Vene ja Taaniga. Saanud taanlastelt õiguse tollita läbisõiduks väinadest, hakkasid rootslased otseselt osa võtma maailmakaubandusest.

Karl XII ajal (1697—1718) alustasid rootslased uuesti laialdast vallutamispoliitikat. A. 1700 algas Suur Põhjasõda, millest osa võtsid ühelt poolt Rootsi ja teiselt poolt Vene, Poola ning Taani. Sõda algas andeka väejuhi Karl XII hiilgavate võitudega. Aga Rootsi ei suutnud vastu panna kestvas ja visas võitluses tugevneva Venemaaga, mille Peeter I reformid olid muutnud suurimaks sõjariigiks. 1709. a. löid Vene väed Poltava all Karli. Pärast seda jätkus sõda veel 12 aastat ja lõppes sellega, et Rootsi kaotas Eestimaa, Liivimaa, osa Soomet ja valdusi Saksamaal. Pärast neid kaotusi Rootsi enam ei toibunud, Temas valitses aadlioligarhia, kes avalikult müüs maa huve tugevaile välisriikidele. Rootsi kaotas suurriigi seisukoha.

§ 3. Türgi XVI—XVII sajandil.

Türgi riigi kasvamine XV—XVI sajandil. Võitnud 1453. a. Konstantinoopoli, teostasid türklased laialdast vallutuspoliitikat. Nad alistasid rea veel sõltumatuid maid Balkani poolsaarel ja Väike-Aasias, allutasid endile Krimmi khaaniriigi, ühes Krimmi tatarlastega purustasid genualaste kolooniad Krimmis ja müüsid nende elanikud orjadeks. Türklased vallutasid Süüria, Palestiina, Egiptuse, alistasid Araabia ühes islami pühade linnade — Meka ja Mediinaga. Idas ulatusid türklaste vallutused Kaukasuseni ja Mesopotaamiani. Selle tulemusena võttis Türgi sultan endale kõigi islamiusuliste vaimuliku juhi — kaliifi tiitli. Oma võimu tipu saavutas Türgi suurriik sultan Suleiman II (1520—1566) ajal, keda eurooplased hüüdsid Toredaks.

Suleimanil oli oma aja kohta ülisuur sõjavägi, kuhu kuulusid enam kui 250 000 meest, parim suurtükivägi maailmas, milles oli 300 kahurit, ja sõjalaevastik enam kui 300 laevaga. Mohácsi lahingus 1526. a. löi Suleiman raskesti tšehhide ja ungarlaste ühendatud vägesid ja vallutas suurema osa Ungarist. Varsti pärast seda rüüstas sultani armee Austriat ja piiras Viini. Niisama edukas oli türklaste tegevus merel. Türgi sõjalaevad hoidsid hirmu all Itaalia ja Hispaania rannikualasid. XVI sajandi

jooksul vallutasid türklased peaaegu kogu Põhja-Aafrika. Haaranud endi kätte tähtsad kaubateed, koormasid türklased kaubandust kõrgete tollimaksudega, mis rikastasid sultani kassat.

Türgi kiireid edusamme ei suuda seletada ainult ta sõjaline ülekaal. Euroopa riikide omavaheline võistlus aitas väga suurel määral türklasi vallutamistel. Just siis, kui Suleiman Toreda Euroopa-sõjakäigud võtsid suure hoo, sõlmis Prantsuse kuningas François I, kes, nagu kõik Prantsuse kuningad, kandis „kõige kristlikuma kuninga“ tiitlit, islamiusuliste peaga — sultaniga liidu keiser Karl V vastu (1535). Türgi valitsus sai Prantsuse kuningalt loa kasutada Prantsuse sadamat Toulon'i. Prantsuse laevastik võitles Karl V laevastiku vastu koos Türgi laevadega.

Vallutatud rahvaste enamik ei tahtnud vabatahtlikult Türgi võimule alistuda. Et neid alistuma sundida, kasutas Türgi aristokraatia kõige julmemaid vahendeid. Iga Türgi sõjaretkega kaasusid linnade ja külade laastamine, kümnete ja sadade tuhandete inimeste hukkamine või orjusesse viimine.

Türgi languse algus. Määratu suures ja võimsas Türgi riigis peitusid languse eod, Vallutused tõid loendamatu rikkusi sultanile ja türki aristokraatiale. Kuid enamik türklasi ühes alistatud maade elanikkonnaga moodustas ekspuateritavate talupoegade kihi. Türgi ülimuskihil kadus täiesti endine elulihtsus. Türgi suurnikud võistlesid üksteisega losside ja parkide toreduses ja õukonna hiilguses. Sultani õukonnas oli kuni 15 000 koda-kondset. See toredus nõudis määratu suuri ressursse, mida hantliti maksustamise teel. Maksud lasusid üha raskemini töötava rahvastiku õlgadel. Juba Suleiman Toreda valitsusajal algasid talupoegade ja linnakehvikute rahunused.

Türgis võimutses sõjaline despotism. Türgi riigipeaks oli sultan-kaliif. Tema võim oli piiramatu. Kõiki, alates tähtsamaist võimukandjaist ja lõpetades kehvikutega, loeti „sultani orjadesks“. Iga alama elu ja varandus sõltus sultani tujust. Isegi tähtsaimad suurnikud olid sultani juures ebasoosungusse sattumise ja selle tagajärjel vaia otsa ajamise ohus. Kuid sultanid ise sattusid sõltuvusse oma kaardiväest — janitšaridest. Janitšarid said sultaneilt rikkalikke kinke ja nende pealikud rikastusid kiiresti. Janitšarid hakkasid endile perekondi soetama ja muutusid sultani pärilikuks ihukaitsevääks. Sageli nad tõstsid sultaneid troonile ja kukutasid neid oma soovi järgi.

Türgi riigi sõjalise jõu moodustasid peamiselt suurnikud, kes said maid kohustusega ilmuda sultani kutsel sõtta ja tuua endaga kaasa teatud arv sõdureid. Need suurmaapidajad said oma maade pärilikeks valdajaks, muutusid mõisnikeks ja ekspuaterisid julmalt oma talupoegi. Üha vastumeelsemalt ilmusid nad sultani kutsse peale sõjaväkke, hoidudes igal võimalikul viisil sõja-

teenistusest kõrvale. Liiga suured tollimäärad õonestasid Türgi kaubandust. Kaubandus langes ka seepärast, et Ameerika ja India mereteel avastamine asetas tähtsamad kaubateed Vahe-merelt Atlandi ookeanile. Ka Türgi tööstus langes. Manufaktuuride kiire kasvamine Lääne-Euroopas XVI ja XVII sajandil viis selleni, et odavad euroopa kaubad hakkasid Türgis turgudelt välja tõrjuma koha peal toodetud kaupu. Terved käsitööharud Türgis käisid alla.

1571. a. sai Türgi laevastik Lepanto lahingus ühendatud Hispaania-Veneetsia laevastikult raskesti lüüa (sellest lahingust võttis sõdurina osa „Don Quijote“ autor Cervantes, kes kaotas lahingus käe). Lüüasaamine Lepanto juures oli türklaste esimene suur äpardus, mis kaotas nende võitmatuse kuulsuse.

XVI sajandi lõpuks türklaste vallutussõjad lakkasid. Koos sellega katkes saagi juurdevool, mis oli rikastanud sultanit ja Türgi aristokraatiat. Oma toreda eluviisi jätkamiseks nad asusid makse suurendama ja töötavaid alamkihte tugevamini ekspluateerima. Despootlik haldus ja maksude kogumine nõudsid tervet ametnike armeed, kes altkäemaksu võtmise ja väljapressimistega veelgi suurendasid laiadel rahvakihtidel lasuvat survet. Kõik see õonestas järk-järgult Türgi riigi vägevuse alused.

Sel ajal, kui Türgi hakkas vähehaaval langema, kasvasid tema põhjapiiril tugevad Euroopa riigid — Austria ja Vene riik, mis Peeter I ajal muutus vägevaks Vene keisririigiks. Alates XVII sajandi lõpust hakkas Türgi ükshaaval kaotama oma valdusi, mida vallutasid Venemaa ja Austria.

XXXI peatükk.

Euroopa teaduse ja tehnika areng XVI—XVII sajandil.

Tehnika tõus. Tööstuse ja transpordi areng XVI—XVII sajandil oli seoses tehnika kiire tõusuga. Tolle ajani oli tehnika arenenud väga aeglaselt. Metallide tootmise ja töötlemise alal tehti suuri edusamme. Juba XV sajandi lõpust alates hakati tootma malmi, sulatades rauamaaki kõrgahjudes puusöe abil. Alles XVIII sajandi alguses hakati selleks kasutama kivisütt. Masinaid keskajal peaaegu ei rakendatud. Ain-

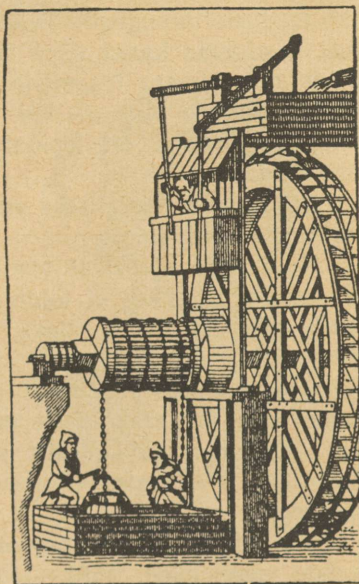
saiks masinaiks olid veskid (vesi- ja tuuleveskid). Kellade tootmise oskuse omandasid eurooplased araablastelt XI sajandil. Aga need olid kohmakad ühe osutiga tornikellad. Taskukellad leiutati XVI sajandi alguses.

Aurumasinat hakati esmakordselt kasutama XVII sajandi lõpul vee väljapumpamiseks kaevandustest. See oli puudulik ja kohmakas masin, mis nõudis palju kütteainet.

Loendamatud sõjad põhjustasid sõjatehnika kiire tõusu. Püssirohtu ja suurtükke hakati Euroopas kasutama XIV sajandil. XV sajandil leiutati rasked püssid, milledest tulistati püssi asetsedes erilisel hargil. Algul süüdati püssirohi püssides süütenõoriga, siis ilmusid tulekivilukuga püssid. Püss muutus kergemaks ja hõlpsamini käsitsetavaks. XVII sajandil hakati püsside külge kinnitama tääke.

Suuri edusamme tegi põllumajandus, eriti Inglismaal ja Madalmail. Juba XVI sajandil hakkasid mõisnikud ja farmerid-kapitalistid, kes oma maad tarastamise teel külakonna omast eraldasid, üle minema kolmepõllusüsteemilt mitmepõllusüsteemile. XVII sajandil nad parandasid koduloomade, eriti lammaste tõuge, alustasid põlluheina kasvatamist ja täiendasid põllutööriistu. Kõik see suurendas põllunduse tulusid. Kuid kõigist neist parandustest oli kasu ainult mõisnikel ja kapitalistidel-farmeritel. Laostuvaile talupoegadele ei olnud need uuendused jõukohased.

Uute kaubateede avastamine ja kolooniate vallutused tin-

Vesiratas.

gisid laevaehituse täienemist. Hakati ehitama suuremaid ja kiiremaid laevu ning täiendati purjestikku.

Leiutused ja avastused tehnika alal on lahutamatu seotud ühiskondliku arengu nõuete ja tarvetega. Tol ajal veel progressiivsete kapitalistlike tootmissuhete kasvamine kutsus ellu rea väärtuslikke leiutusi.

Leiutused ja avastused tehnika alal on lahutamatu seotud teaduste arenguga. Tehnika vajadused virgutavad teadust ja aitavad kaasa tema arengule. Edu tehnika alal omakorda on võimatu teadmiste kogumiseta ja läbitöötamiseta. Engelsi sõnade järgi — kui tootmine on teaduse tänuvõlglane, siis teadus on lõpmatult suuremal määral tootmise tänuvõlglane.

Tööstuse arendamiseks vajas kodanlus teadust, mis oleks uurinud loodusjõude.

Kuni tolle ajani oli teadus kiriku suhtes ainult kuulekas ümmardaja, kes ei tohtinud üle astuda usu poolt püstitatud piiridest. Nüüd algas kodanlik teadus kiriku vastu mässu.

Geograafiliste teadmiste avarumine. Suurte avastuste sajand avardas erakordselt eurooplaste geograafilist silmapiiri. Maailm otsekui paisus neile oma piirides. Uute maade ja saarte avastamised järgnesid üksteisele muinasjutulise kiirusega.

Rea julgeid uute kolooniate otsinguid võtsid ette Madalmaade meremehed. 1594.—1597. aastal teostas hollandlane Barents kolm polaarreisi piki Euroopa põhjarannikuid, püüdes leida põhjapoolset mereteed Hiinasse. Ta uuris Novaja Zemlja'd, Karusaart ja Teravmägede saari. Kolmanda reisi ajal ta hukkus. Oma nime pärandas ta Barentsi merele.

XVII sajandi keskpaiku uuris Madalmaade meremees T a s m a n Austraalia rannikuid ja avastas Tasmaania, Uus-Meremaa, Tonga ja Fidži saared. Samal ajal avastasid julged vene reisijad uurimata maid Ida-Siberis ja Aasia põhjarannikul. Vahva kasakas Dežnev purjetas juba XVII sajandi keskpaiku Aasiast Ameerikasse üle väina, mida hiljem nimetati Beringi väinaks selle ekspeditsiooni juhi nime järgi,

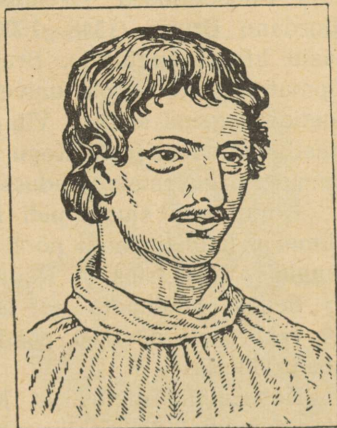
kelle Peeter I oli läkitanud selgitama küsimust, kas Aasia on maa-alaliselt Ameerikaga seotud. Bering läks üle selle väina 80 aastat pärast Dežnevi.

Kõrvuti uute avastustega parandati ja täpsustati ka andmeid varem tuntud maade kohta. Tekkis geograafia kui teadus.

Kopernikus. Giordano Bruno. Kepler ja Galilei. Kolumbuse ja Magalhãesi reisirõõm tõestasid tegelikult Maa kera-

Nikolaus Kopernikus.

Giordano Bruno.

kujulisust. Tähtsaimaks küsimuseks, mille nüüd teadus pidi lahendama, oli Maa, Päikese ja planeetide omavaheline suhe. XVI sajandini valitses Ptolemaiiose süsteem, mille järgi Maa on liikumatu keskus, mille ümber tiirlevad Päike, kinnistähed ja planeedid.

A. 1543 ilmus raamat „Taevakehade tiirlemisest“. Selle autoriks oli Nikolaus Kopernikus (1473—1543). Ta tõestas selles raamatus, et Maa tiirleb oma telje ümber ja koos teiste planeetidega ümber Päikese.

Kopernikuse teooria tõestas, et Maa on vaid üks taeva-keha teiste hulgas. See süsteem pani vankuma pappide õpe-

tuse, et Maa on maailma keskus. Engelsi väljenduse järgi Kopernikuse õpetus „erustas usuteaduse“. „Sellest ajast peale,“ ütleb Engels, „läks teaduse areng edasi hiiglasamudega.“

Kopernikuse raamatu keelustas hiljem katoliku kirik. Hakati vaenama kõiki teoseid, mis tõestasid maakera liikumist.

Aja jooksul Kopernikuse õpetust täpsustati ja süvendati. Filosoofilised järeldused tegi sellest itaalia mõtleja Giordano Bruno (1548—1600). Need järeldused käisid risti vastu kiriku õpetusele. Bruno õpetas, et maailmaruum on lõpmatu. Päike ei ole universumi, vaid on ainult meie planeetidesüsteemi keskus. Viimane on ainult üks loendamatuist maailmasüsteemidest. Kogu universum allub ühtedele ning samadele igavestele seadustele.

Kogu oma eluaja pidi Bruno taluma kiriku vaenamisi. Viimaks, inkvisitsiooni poolt kinni võetud, ta istus 7 aastat vanglasis Veneetsias ja Roomas.

Sellest hoolimata ei taganenud Bruno oma vaateist. 17. veebruaril a. 1600 põletati Bruno Roomas ja ta tuhk visati Tiberisse.

Kopernikus oletas, et Maa ja teiste planeetide tiirlemine toimub ühtlase kiirusega ringikujulistel orbiitidel. Selle ebatäpsuse parandas suur astronoom Kepler (1571—1630). Kepler tõestas, et planeetide liikumine ei ole ühtlane (vaid on seda kiirem, mida lähemal on planeet Päikesele) ja toimub ellipseid, mitte ringe mööda.

Suurimat tähtsust evis geniaalse itaalia õpetlase Galilei (1564—1642) tegevus. Uurides kehade liikumise seadusi, rajas Galilei teadusliku mehaanika.

1607. a. leiutati Madalmail pikksilm. Sellest kirjelduste kaudu teada saades ehitas Galilei iseseisvalt 30 korda suurendava pikksilma. Taevas avanes Galilei silmle uuel, senitundmatul kujul. Kui ta esitas mõningaid oma vaatlustulemusi raamatus „Tähesaadik“, siis ütlesid üllatatud kaasaeglased: „Nagu Kolumbus avastas uue mandri, nõnda Galilei avastas uue universumi.“

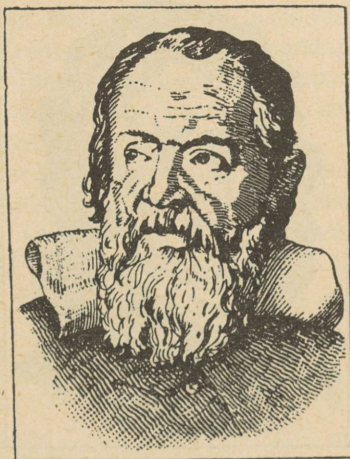
Galilei toetas, kuigi mitte avalikult, Kopernikuse õpetust. Inkvisitsioonile piisas sellest, et seitsmekümneaastane suur õpetlane kinni võtta ja vanglasse heita. Ainult avalik, põlvitades toimunud lahtiütlemine oma „eksitustest“ ja kohustus alatiselt „pattu kahetseda“ andsid Galileile tagasi kaudgeltki mitte täieliku vabaduse.

Uus maailmavaade. Bacon. Papid püüdsid kõigest jõust noore progressiivse teaduse ja filosoofia võrseid lüüa. Kuid kodanluse tugevnemine, mis õõnestas feodalismiaegsed tootmissuhted, rajas teed uuele maailmavaatele. Selle iseloomustavaks esindajaks oli inglise filosoof Francis Bacon (1561—1626), materialismi tõeline algataja. Bacon tõestas, et teadus peab rajanema materiaalse maailma, looduse tundmaõppimisele.

Vesalius. Harvey. XVI—XVII sajandil saavutas suuri edusamme inimese anatoomia ja füsioloogia uurimine. Teadusliku anatoomia rajajaks oli madalmaalane Andreas Vesalius (1514—1564).

Teaduslikule füsioloogiale pani aluse inglise arst Harvey (1578—1657). Harvey avastas esimesena vereringe ja uuris seda. Harvey rõhutas, et ta sellele avastusele jõudis „mitte teiste poolt kirjutatud raamatute lugemisega, vaid arvukate lahkamiste abil, teetudes faktidele“.

Leibniz. Newton. Kiiresti arenev tehnika vajas enda põhjendamiseks mehaanika ja füüsika arendamist. Need viimased koos astronoomia ja geograafiaga nõudsid matemaatilisi teadmisi. Sellele osutas juba geniaalne Leonardo da

Galilei.

Vinci. Leonardo püstitas rea tähtsaid mehaanika ja optika juhtlauseid.

XVII ja XVIII sajandi vahetusel jõudsid füüsikalis-matemaatilised teadused uue suure sammu võrra edasi. Need edusammud olid seotud Saksamaal Leibnizi ja Inglismaal Newtoni tegevusega.

Õpetlane ja filosoof Leibniz üllatab oma annete ja harastuste erandliku mitmekesisusega. Ta on nii filosoof kui

Isaac Newton.

ka ajaloolane, diplomaat, pedagoog, õigusteadlane, looduseuurija, insener ja keeleteadlane. Geoloogia alal näiteks andis Leibniz ülevaate maa-keravarakasema arengu üle ja rea teisi väärtuslikke uurimusi. Seejuures sidus ta geoloogiat mäetööstuse praktikaga. Ta leiutas arvutusmasina ja arendas allveelaeva ideed.

Üks tähtsam Leibnizi teaduslik saavutus matemaatikas oli õpetus lõpmatult vähenevaist suurustest, diferentsiaalarvutus. See õpetus on üks praegusaegse kõrgema matemaatika aluseid.

Diferentsiaalarvutuse avastamise au pärast võistles Leibniziga suur inglise matemaatik ja füüsik Isaac Newton (1642—1727).

Selles vaidluses oli mõlemal poolel õigus: lõpmatult vähenevate suuruste analüüsi leiutasid mõlemad õpetlased peaaegu ühel ajal ja teineteisest sõltumatult. Kuid Newtoni tegevuse tähtsus ületab kaugelt selle leiutise piirid.

1687. a. ilmus Newtoni tähtis teos „Loodusfilosoofia matemaatilised printsiibid“. Selles teoses põhjendas Newton kehade liikumise tähtsaimad seadu-

sed, pannes seega aluse teaduslikule mehaanikale. Ta viis lõpule uurimused, mida oli üldjoontes visandanud Leonardo da Vinci ja alustanud Galilei.

Ka Kepleri avastuse viis ta lõpule. Kepler püstitas planeetide liikumise seaduse. Aga milline jõud paneb liikuma taevakehad? Sellele küsimusele vastas Newton, avastades gravitatsiooni-jõu. Gravitatsiooni-seadus seletas ja ühendas ühtsaks harmooniliseks süsteemiks terve ülikeerulise taeva mehaanika.

Uue teaduse võitlus kiriku ja skolastikaga. Kirjeldatud ajastul oli kirik endiselt teaduse arenemise võimsamaks pidurdajaks. Pappide obskurantism võitles veel kaua ja ägedalt uue, katsele ja mõistusele tugineva teaduse vastu. Kuid see ei suutnud teaduse arengut peatada.

Kiriku ja teaduse võitlus peegeldas oma aja äraelanud feodalismi ja progressiivse kodanluse vahelist klassivõitlust. Võidu järel astus aga kodanlus ise usundiga liitu, et petta ekspluateeritavaid rahvamasse ja hoida neid alistumises.

Neljas jagu.

Uusaja algus.

XXXII peatükk.

Inglise revolutsioon.

Kodanliku revolutsiooniga Inglismaal (1640—1660) algab uus periood inimkonna ajaloos — uusaeg. See ajajärk ulatub kuni a. 1917 Suure sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini. Keskajast erinevalt valitseb uusajal mitte feodaalne, vaid kapitalistlik kord, mis põhineb palgatöölise ekspluateerimisel. Selline kord kujunes kõige enne Madalmail ja Inglismaal. Kuid XVII—XVIII sajandil oli Euroopas veel palju maid, kus säilis feodaalne kord (Prantsusmaa, Austria, Preisimaa jt.).

Kapitalistlik kord kindlustub Lääne-Euroopas lõplikult XVIII sajandi lõpul Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajast alates.

§ 1. Inglismaa revolutsiooni eel.

Kuningavõim ja parlament. XVI sajandi lõpuks olid Inglise kodanlus ja uusaadel niivõrd rikastunud ja tugevnenud, et nad enam ei vajanud hooldamist tugeva kuningavõimu poolt. Inglise kuningad aga mõtlesid samal ajal, et nad võivad edaspidigi piiramatu võimuga valitseda, nagu Prant-

suse ja Hispaania kuningad. Kuid Inglise kuningaid takistas selles parlament. Selles esindatud kodanlus ja uusaadel tahtsid omamoodi maad valitseda ja välispoliitikat juhtida. Nad tahtsid, et kuningas alluks parlamendile. Seepärast algaski kuninga ja parlamendi vahel võitlus võimu pärast.

Kokkupõrked parlamendi ja kuningavõimu vahel algasid juba kuninganna Elisabethi ajal, eriti teravaks muutusid need aga tema järglaste ajal.

Stuartid. Elisabethi surmaga lõppes Tudorite dünastia aeg. Inglise troonile astus Šoti kuningas James I Stuart (1603—1625).

Rumalavõitu ja lobiseja James Stuart armastas kõnelda kuningavõimu piiramatuses ja kadestas Euroopa ainuvalitsejaid. Ta kõvendas puritaanide tagakiusamist, sest need olid piiramatu kuningavõimu vastased. Paljud alamkoja liikmed olid puritaanid ja astusid välja valitsuse kirikupoliitika vastu.

Iga aastaga halvenesid parlamendi ja kuninga vahelised suhted. Erilise rahulolematuse kutsus esile kuningliku valitsuse finantspoliitika. Parlament keeldus uusi makse kinnitast.

James'i järglase, kuningas Charles I (1625—1649) ajal saavutas võitlus parlamendi ja kuninga vahel äärmise teravnemise. Terve rea kokkupõrgete järel saatis kuningas 1629. a. parlamendi laiali ja valitses 11 aastat piiramatu võimuga.

Parlamendita valitsemise aeg. Kuninga lähimaks nõunikuks sai krahv Strafford. Strafford soovitas igasuguse vastupanu murda ja halastamatult jälitada kuninga poliitilisi vastaseid. Straffordi mõttekaaslasel oli Canterbury peapiiskop Laud. Tema ajal täitusid vanglad puritaanidega, neid karistati piitsutamise ja häbimärgistamisega, tulise rauaga, neil kisti ninasõõrmed välja ja lõigati kõrvad ära.

Valitsus seadis sisse parlamenti kokku kutsumata aina uusi makse. Rahvas hakkas nurisema.

1637. a. puhkes ülestõus Šotimaal. See oli vaene ja hõredalt asustatud maa. Šoti põhjapoolsete mägimaakondade elanikud elatasid endid karjandusest ja jahipidamisest. Mägedes säilis sugukondlik kord. Suured laialdased sugukonnad,

nõndanimetatud klannid, keda valitsesid sugukonna-
vanemad, püsisid riigist sõltumatuina. Lõunas, Šoti lausik-
maal, olid laialdased ja paremini haritud põllud, rahvastik
tihedam ja linna leidus sagedamini.

Šotimaal teostati juba XVI sajandil reformatsioon ja riigi-
usuks sai presbüterlus (kalvinism).

Stuartid olid ühtaegu Inglise ja Šoti kuningad. Charles I
hakkas Šotimaal Inglise eeskujul teostama absolutismi ja sea-
dis sisse anglikaani kiriku korra. Šotimaal algas ülestõus.
Šotlastel oli hea sõjavägi, sest paljud šoti mägielanikud tee-
nisid teiste maade palgasõjavägedes ja olid saanud hea sõja-
lise väljaõppe. Šoti sõjavägi vallutas Põhja-Inglismaa. Char-
les'il ei olnud raha ja ta oli sunnitud parlamendi kokku kut-
suma.

§ 2. Revolutsiooni algus.

Pikk parlament. Parlament tuli kokku 1640. a. novemb-
ris. Kasutades šotlaste võite ja kuninga väljapääsmatut seisu-
korda, esitas parlament energiliselt oma nõudmisi, mida toet-
tas ka Londoni elanikkond. Majaseintele ilmusid revolutsioo-
nilised üleskutsed. Valitsus oli üsna heidutatud.

Kuningas kartis parlamenti laiali ajada ja oli sunnitud
järele andma. See parlament, mida nimetatakse pikaks par-
lamendiks, oli koos üle 12 aasta.

Tundes oma jõudu saavutas pikk parlament Straffordi
vangistamise, süüdistades teda riigireetmises. Ülemkoda ja
kuningas hoidusid Straffordi poole. Kuid asjasse segas end
rahvas, kes nägi Straffordis kõigi oma hädade peasüüdlast.
Rahvas märatses parlamendihoone ja kuningapalee juu-
res. Parlament kuulutas Straffordi reeturiks ja kuningas oli
sunnitud oma soosiku surmaotsuse kinnitama.

Hukati ka teine kuningas lähim nõuandja — peapiiskop
Laud.

Parlament otsustas, et ilma tema nõusolekuta ei tohi keh-
tima panna ega sisse nõuda ühtki maksu. Otsustati, et prae-
guse parlamendi võib laiali saata ainult tema enda otsusel.

Charles I sõjaväe jalaväelased.

Vahepeal algasid maal talupoegade rahunused. Talupojad hävitasid tarasid ja keeldusid mõisnikele renti maksmast. Parlamendis tekkis lõhenemine. Rahva hulgas vallandunud rahunustest hirmutatud, püüdsid paljud saadikud valitsusega lepitust sobitada, kuid parlamendi enamus arvas, et kuningalt on vaja enne seda saavutada täpselt kindlaksmääratud järeleandmisi. Kuningas tahtis lahkkelisid parlamendis ära kasutada. Õukonnas valmistuti teostama kontrevolutsiooni- list pööret. Provintsisist sõitsid kokku aadlikud — kuninga poolehoidjad. Meeleolu Londonis oli ärev. Tänavail ja väljakuil, parlamendi ja kuninga lossi ümbruses leidsid aset kokkupõrked ohvitseride ja rahva, kavaleride, nagu hakati kutsuma kuninga poolehoidjaid, ja ümmarpeade vahel — nii hüüti puritaane, seepärast et nad lõikasis juuksed lühikeseks.

Kuningas hakkas otsustavalt teotsema. Ta nõudis alamkojalt opositsiooni juhtide väljaandmist. Alamkoda keeldus. Siis ilmus kuningas parlamenti relvastatud väesalgaga, kuid opositsiooni liidrid jõudsis endid ära peita City'sse (Londoni keskne osa, kus asetsesid kauba- ja pangakontorid).

Londonis valitses suur ärevus. Ärritatud rahvahulk täitis tänavaid, paljud tulid välja relvastatult.

Siis siirdus kuningas Londonist põhja poole, kus feodaalne kord oli veel küllalt tugev ja kus tal oli palju poolehoidjaid. Ka parlament hakkas võitlusele valmistuma ja sõjaväge organiseerima.

1642. a. augustis kuulutas kuningas parlamendile sõja.

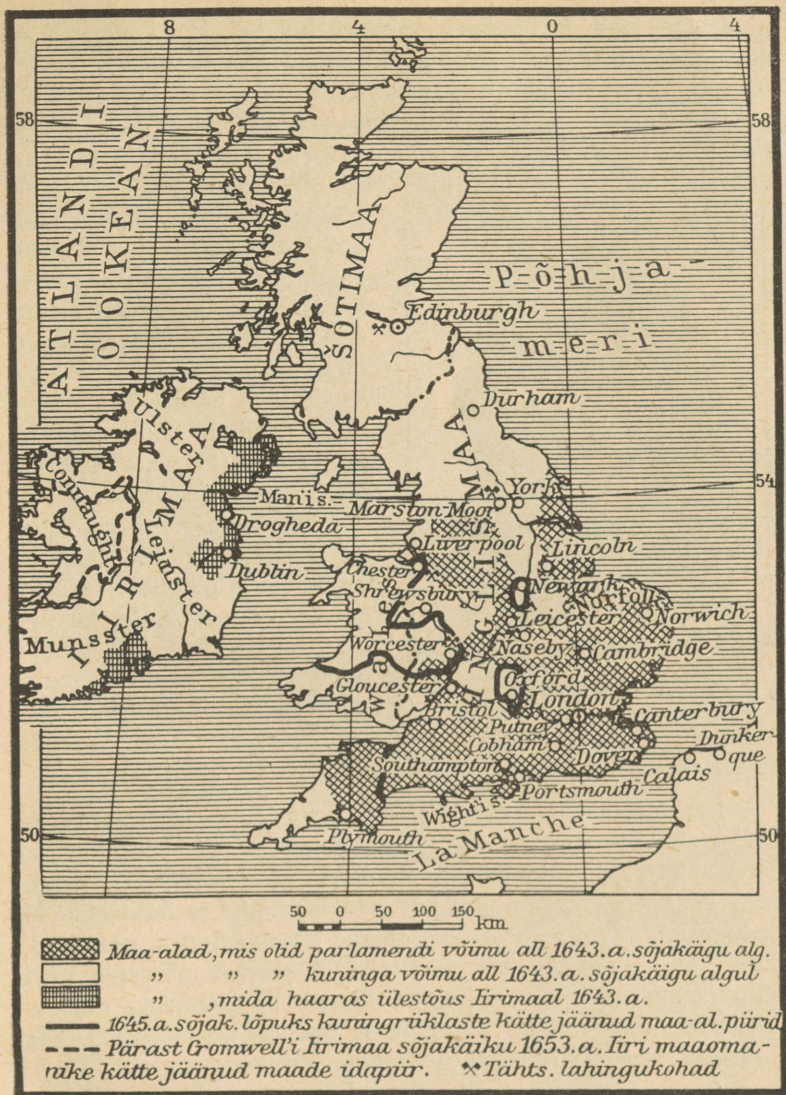
§ 3. Kodusõda.

Maa jagunes kahte vaenulikku leeri — kuninga poolehoidjad ja parlamendi poolehoidjad. Kuningat toetasid peasjalikult mahajäänud põlisaadel ja samuti anglikaani vaimulikud. Sõja alguses õnnestus kuningal oma võimule allutada üle poole riigist. Kogu Põhja-Inglismaa, suurem osa läänekrahvkondi ja mõned Kesk-Inglismaa krahvkonnad olid kuninga võimu all.

Kuid need olid suuremalt osalt mahajäänud ja vaesed riigiosad. Rikas, tihedalt asustatud Kagu-Inglismaa, samuti põhja tööstusrajoonid ja osa Kesk-Inglismaast hoidusid parlamendi poole.

Teda toetasid ka kõik sadamalinnad ja kaubandus-tööstuskeskused. Eriti tähtis oli Londoni toetus. Pankurid, rikkad kaupmehed ja Londoni City hoidusid parlamendi poole ja olid valmis teda oma rahadega aitama.

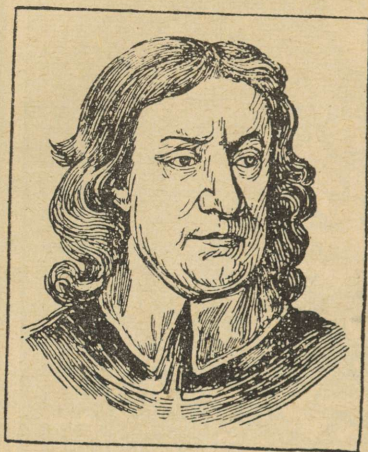
Kuid parlamendi pooldajate hulgas polnud üksmeelt. Juhivat tähtsust omas parlamendis presbüterlaste (kalvinistide) partei. Selle koosseisu kuulusid rikkad kaupmehed, pankurid, suurmaaomanikud uusaadli hulgast. Nad kartsid rahvamaasse ja tahtsid ainult kindlustada parlamendile õigusi, mis parlament oli kätte võitnud juba esimesil revolutsiooni aastail. Neil tingimustel nad olid nõus kuningaga kokkulepet sõlmima. Parlamendi poolel olid aga samuti *independendid*. Nende peajõud koosnesid kodanluse keskkihist ja uuest kesk- ja väikeaadlist. Independentidega ühinesid ka jõukad talupojad, väikekaupmehed, käsitöölised. Parlament leidis algul tuge talupoegade, õpipoiste ja sellide,

Inglise kodanlik revolutsioon.

madruste, maa- ja linnaproletariaadi hulgast. Need olid kõige revolutsioonilisemad rühmitused, nemad tõid liikumisse revolutsioonilist vaimu ja otsustavust.

Parlamendi käsutuses oli palju rohkem jõudu kui kuninagal. Kuid parlamendis võimutsev presbüterlik partei, uue suuraadli ja suurkodanluse erakond, juhtis sõda loiult ja

Oliver Cromwell.

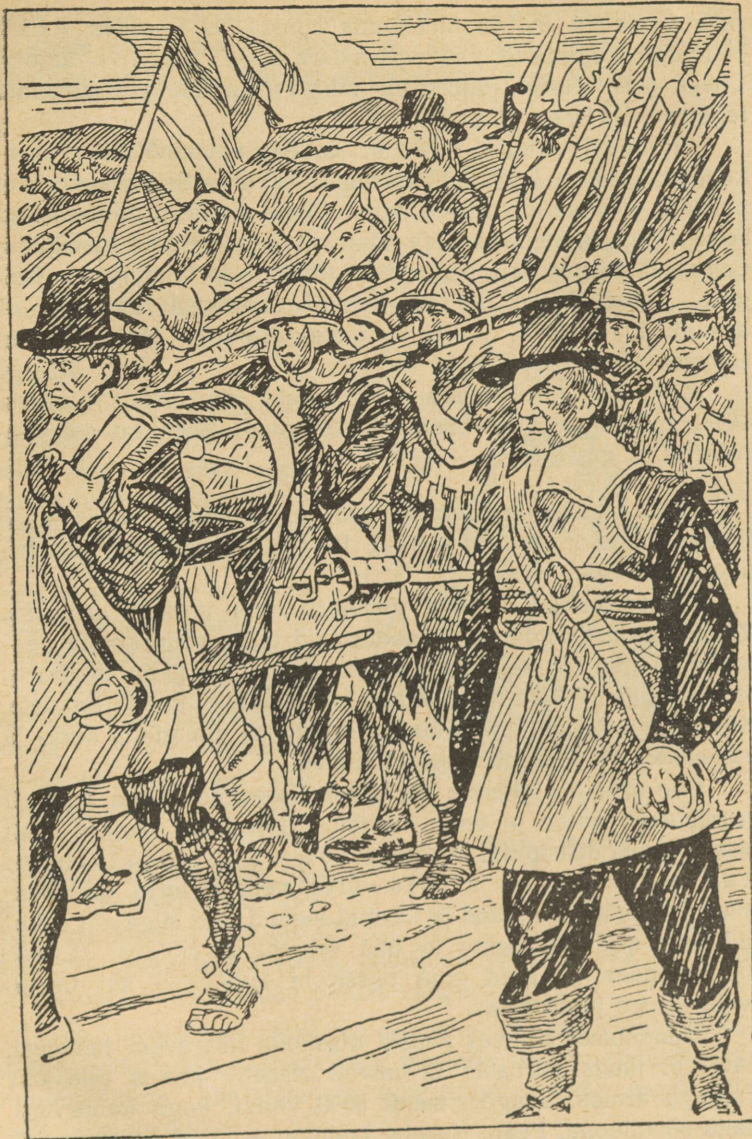
püüdis salaja kuningaga kokkuleppele jõuda, et siis selle järel tõusvat revolutsioonilist liikumist maha suruda. Parlamendi vägede ülemjuhataja Lord Essex, rikkamaid Inglise maaomanikke, juhtis sõda nii, et parlamendi armee ei saavutaks otsustavat ülekaalu.

Niisugustel tingimustel oli raske edu saavutamist loota. Parlamendi armee kaotas mitmes lahingus. Ainult merel saavutas parlament algusest peale ülekaalu kuninga üle. Madrused läksid otsekohe parlamendi

poole üle ja sundisid kaasa minema ka ohvitseri.

Parlamendi tegevus. Parlament ruttas läbi viima otsuseid, mis olid kasulikud kodanluse kõrgemaile kihtidele ja uusaadlile. Ta konfiskeeris kuninga ja piiskoppide maad ning samuti kuninga pooldajate aadlike maad ja hakkas neid müüma. Neid ostsid peamiselt rikkad kaupmehed ja pankurid. Eesõigus anti suurostjaile ja niiviisi ei saanud talupojad neid maid omandada. Klassipoliitika ilmnes ka maksude määramises: massikaupadele pandi uued maksud — aktsiisid, mis langesid raske koormana töötavale rahvale.

Oliver Cromwell. Parlamendi kõhklev poliitika kuninga suhtes ja parlamendi armee kaotused kutsusid varsti välja

Cromwelli sõdurid sõjaretkel.

rahulolematuse Inglise ühiskonna laialdastes ringides. Rahulolematud koondusid independentide partei ümber. Üheks selle partei juhiks oli tähtsam Inglise revolutsiooni tegelane Oliver Cromwell.

Cromwell sündis 1599. a. aadliku-väikemõisniku perekonnas. 1640. a. ta valiti parlamenti. Cromwell hakkas silma paistma sõjaväe organiseerijana. Tema poolt organiseeritud ratsaväesalgas kujunes välja kõva revolutsiooniline distsipliin. Cromwell värbas oma sõdurid käsitöölise ja talupoegade hulgast. „Raudkülgsed“ — nii kutsuti Cromwelli sõdureid — saavutasid 1644. a. juulis lahingus Marston Moori juures esimese võidu kavaleride üle.

Selle edu järel muutus Cromwelli nimi laialt tuntuks. 1644. a. lõpul nõudis Cromwell tungivalt täielikku sõjaväereformi.

1645. a. sõjaväereform. 1645. a. jaanuaris sai sõjaväe juhatajaks noor kindral lord Fairfax ja tema asetäitjaks Cromwell.

Reformeeritud armeed nimetati „uue vormi“ armeeks. Talupojad ja käsitöölised moodustasid tema sõdurkonna peamassi. Alama juhtkonna koosseisu kuulus ka palju talupoegi ja käsitöölisi. Paljud neist tõusid kõrgematele ametikohtadele. Kuid kõrgema juhtkonna koosseis põlvnes enamikus kesk- ja väikeaadlist ja kodanluse keskkihtidest.

Uue armee juhtimine oli tsentraliseeritud. Talle makseti regulaarselt palka ja tema varustust täiustati. Armees seati sisse raudne distsipliin. Armee tõusis revolutsiooni kandvaks jõuks riigis. Cromwelli sõdurid olid enamikus veendumuskindlad ja karmid mehed, kes sügavalt uskusid oma asja õiglusesse ja olid veendunud võidus. „Looda Jumala peale ja hoiä oma püssirohi kuiv,“ — sai Cromwelli armee juhtlauseks.

Muudatused armees andsid otsekohe hiilgavaid tulemusi. 1645. a. juulis purustas Cromwell Naseby juures täielikult kuninga armee. Saagiks saadi 5000 vangi, kogu kahurvägi, palju sõjamoona. Peale Naseby lahingut kujunes kuninga sei-

sund väga halvaks. Saanud veel mitmes lahingus lüüa, põgenes ta Šotimaale. 1647. a. jaanuaris andsid šotlased kuninga inglastele 400 000 naelsterlingi eest välja.

§ 4. Levellerid ja „grandid“. Teine kodusõda.

Levellerid. Presbüterlik partei ja tema poolt juhitud parlament lugesid revolutsiooni lõpetatuks: kuninglik absolutism on murtud, võim on parlamendi käes, vaja ainult vangistatud kuningaga kokku leppida.

Kuid rahvamassid mõistsid revolutsiooni teisi. Nad ootasid oma majandusliku olukorra parandamist, taotlesid oma poliitiliste õiguste laiendamist ja suuremat usuvabadust. Selles suhtes ei kavatsenud parlament midagi ette võtta. Seepärast hakkas rahvahulkades kasvama revolutsiooniline meeleolu. Nad jäid kuulutama, mida rääkisid nõndanimetatud levellerid (sõnasõnaline tõlge — ühetasastajad). Levelleride kõige andekam juht oli John Lilburne (1618—1657) — julge agitaator ja poliitiline võitleja, kes oli mitu korda oma veendumuste pärast vangis olnud.

Uus, levelleride erakond koosnes peamiselt talupoegadest ja käsitöölisest. Levellerid taotlesid üldist valimisõigust, kuningavõimu kaotamist ja tarastatud maade tagasiandmist talupoegadele.

John Lilburne.

Revolutsiooniline liikumine sõjaväes ja sõjaväe kihitumine.

Ka Cromwelli armee sõdurid hakkasid levelleride poole hoiduma ja armee muutus revolutsioonilise propaganda koldeks. Siis otsustas presbüterlik parlament sõjaväe laiali saata ettekäändel, et sõda on lõpetatud. See otsus kutsus sõjaväes välja määratu pahameele. Rügemendid valisid oma esindajaid — agitaatoreid, kes moodustasid sõdurite esindajate nõukogud. Armee ei tahtnud laiali minna ja nõudis „grandidelt“ (nõnda nimetasid sõdurid pilkavalt armee independentlikku juhtkonda) otsustavaid samme.

Et mitte ülemvõimu sõjaväes sõdurite kätte anda, seadis Cromwell sisse sõdurite esindajate nõukogude asemele ülearmeelise nõukogu, mille koosseisu kuulusid kõrgem juhtkond ja ohvitseride ning sõdurite esindajad (kumbagi kaks igast rügemendist). Sel viisil võeti sõdurite organisatsioon grandide järelevalve alla. Seejärel okupeeris armee Londoni ja võttis riikliku võimu tegelikult üle.

Nüüd seisis armee ees ülesanne anda Inglismaale uus riigikord. Sõjavägi jagunes kahte leeri: ohvitserid-independentid ja sõdurid, kes olid levelleride ideede pooldajad. Need kaks gruppi said revolutsiooni eesmärkidest erinevalt aru.

1647. a. novembris tuli ühes Londoni eeslinnas Putney's kokku ülearmeeline nõukogu, kus kohtusid grandid ja levellerid. Nõukogu ei jõudnud lõplikele otsuseile. Levellerid nõudsid üldist valimisõigust, kuid ka nemad kui väikekodanlased pidasid võimalikuks valimisõigustest ilma jätta töölisi ja teenijaid. Grandid nõudsid parlamendi valimistest osavõtjaile varandusliku tsensuse sisseseadmist. Nad kartsid üldist valimisõigust. „Varanduseta inimesed,“ ütles üks kolonel, „hakkavad valima varandusetuid. Nad saavutavad enamuse. Nad võivad seaduslikul teel eraomanduse hävitada, andes välja dekreeidi varanduse võrdsustamise kohta.“ Grandid ja levellerid ei jõudnud kokkuleppele. Siis algasid rügementides sõdurite-levelleride vastuhakud. Cromwell summutas need ülestõusud. Ülearmeeline nõukogu saadeti laiali ja tema asemele astus ohvitseride nõukogu.

Teine kodusõda ja vabariigi maksmapanemine. Neid kokkupõrkeid armees kasutas varsti ära kontrrevolutsioon. Presbüterlased ühinesid rojalistidega (kuninga pooldajatega). 1648. a. kevadel astusid kontrrevolutsionäärid avalikult välja. Mässu organiseerimisest võttis osa vahi alt põgenenud kuningas. Tal õnnestus kokkuleppele jõuda Šotimaaga. Mitmes maakonnas puhkesid rojalistlikud vastuhakud. Soti armee tungis jälle üle Inglise piiri, kuid sel korral juba mitte kuninga vastu, vaid tema kaitseks. Kuid kontrrevolutsioonilise liikumise algus sundis armeed uuesti oma ridu koondama. Cromwelli sõjavägi võitis otsustavalt šotlased ja surus rojalistide mässud maha. Kuningas areteeriti. Armee okupeeris teiskordselt Londoni. Parlamendihoonesse toodi sõjavägi. Seda väesalka komandeeris kolonel Pride. Tema käes oli presbüterlike alamkoja liikmete nimekiri. Üle 100 presbüterlasest rahvasaadiku aeti tema poolt parlamendist minema.

Pärast parlamendi puhastamist Pride'i poolt jäid sinna ainult independentidest rahvasaadikud, kes olid kõiges kuulekad armee juhtkonnale.

Inglise rahvamassides valitses pahameel kontrrevolutsionääride mässu ja selle osa üle, mida temas etendas kuningas. Parlamenti saabusid arvukad petitsioonid, milledes nõuti viivitamatut kohut pearoimari — kuninga üle. Alamkoda kutsus ellu kõrgeima kohtu. Selle kohtu otsuse kohaselt hukati kuningas, keda süüdistati riigireetmises, 30. jaanuaril 1649. a.

Inglismaa kuulutati vabariigiks, mida valitsevad parlament ja tema poolt määratud ministrid „ilma kuningata ja lordide kojata“.

§ 5. Vabariik ja protektoraat.

Inglise vabariik. Kodusõda laostas Inglise majanduselu. Ikaldusaastad tekitasid nälja. Puhkesid epideemiad. Elukallidus tõusis tugevasti, kuid töötasu mitte. Samal ajal suurendas valitsus süstemaatiliselt maksukoormat. Veel hil-

juti õitsev tööstus laostus turustamisvõimaluste vähenemise tõttu. Siseturg oli kodusõja pärast halvatud ja välisturg peaaegu täiesti suletud: suurem osa Euroopa riikidest keeldus Inglise vabariiki tunnustamast.

Veel ohtlikum oli seisund Šoti- ja Irimaal. Šotimaa oli kogu aja presbüterluse kantsiks. Pärast seda, kui presbüterlased avalikult kuninga poole üle läksid, organiseerus Šotimaal rojalistliku kontrevolutsiooni peastaap. Peale Charles I hukkamist tunnustati Šoti kuningaks hukatu poeg Charles II. Šotimaal korraldati sõjaväge Inglismaale tungimiseks. Iirimaa, kus juba 1641. a. algas ülestõus, lõi nüüd täiesti Inglismaast lahku.

Diggerid. Majanduse laostumine, vaesus, nälg ja taudid teravdasid masside rahulolematust. Maa- ja linnakehvikud ei leppinud nüüd levelleride programmiga, kes Putney nõukogus olid valmis töölisi hääleõigusest ilma jätma.

Levelleride erakonnas algas lõhenemine. Nende seast eraldus äärmisem vool, „tõelised levellerid“ ehk „diggerid“ (kaevajad). Diggerid pidasid õigeks, et töötav rahvas hariks ühismaid renti maksmata. Mõnes külas võtsid diggerid omavoliliselt harimata jäänud maad ja kaevasid need vilja külvamiseks üles. Nad aeti minema. Seejuures nad ei püüdnud mingit vastupanu avaldada. Nad tunnustasid ainult rahulikke võitlusviise ja lootsid rohkem veenmisjõule. Oma üleskutseis rõhutasid diggerid alatasa, et nende eesmärgid on rahulikud ja et nad ei kavatse võimudele vastu hakata. Diggerid ei olnud mitte igasuguse maa-eraomanduse vastu; nad deklareerisid, et nad tahavad üldsuse hüveks harida ainult saraskonna ühismaid ega taha puudutada väikemaa-pidajate omandit.

Diggerite vaateid väljendas Winstanley. Oma teoses „Vabaduse seadus“ (1652) esitas ta laiahaardelise ühiskonna ümberkorraldamise kava. Winstanley pidas peapaheks eraomandust ja sellest tekkivat varanduslikku ebavõrdsust. Ta arvas, et kõik peavad ühtviisi maad ja tema viljust kasutama.

Winstanley kinnitas, et revolutsioon pole veel lõppenud ja et ta pole õieti midagi andnud lihtinimestele, kuigi ta oli teostunud just nende abil. Winstanley sai aru religiooni reaktsioonilisest osast. Tema järgi on religioon vale, vargus, riisumine; see on inimliku ahnuse ja vägivalla üle laotatud kate, vaeste petmine kavalate rikaste poolt. Winstanley kommunist oli samuti utopistlik nagu Moruse ja Campanella kommunist. Tema maa ja selle viljuse võrdsustava jaotamise kaval on vähe ühist selle kommunistiga, mida ehitatakse praegu meie N. Liidus.

Iiri- ja Šotimaa alistamine. 1649. a. algas Cromwell Iirimaa rahustamist. Karistusekspeditsioon, mille etteotsa ta astus isiklikult, talitas erakordse julmusega. Võidetud linnades hävitati kõik elanikud. Põletati loendamatu hulk külasid, terved maakonnad muutusid inimtühjadeks kõrbedeks. Iirlased võitlesid kangelaslikult ja „rohelise saare“ (nõnda nimetatakse sageli Iirimaad) lõplik alistamine teostus alles 1653. a.

Võitjad võtsid Iirlastelt maa, viisid neid osalt halvemaile ja väiksemaile maatükkidele. Äravõetud maad kavatseti ära jagada sõdureile, kuid sõdurid suuremalt osalt müüsid oma tasumaad ära. Neid tasumaid kokkuostnud ohvitserid ja spekulandid muutusid suurmaapidajaks, kes ei mõelnud nüüd enam revolutsiooni jätkamisele, vaid sellele, kuidas seda rutem lõpetada. Inglise lordid, kes olid rikastunud maade kokkuostu tõttu Iirimaa, muutusid Inglismaal kõige reaktsioonilisema poliitika kantsiks. Riisunud ja tagakiusatud iiri rahvas hakkas inglasi vihkama kui oma orjastajaid. Iirimaa riisumine pani aluse rahvuslikule vaenule Iirlaste ja inglaste vahel.

Iirimaa järel tuli kord Šotimaa kätte. Cromwell purustas mitmes lahingus Charles II väed. Kuningas pääses põgenema. Cromwell käskis Šoti kuningliku krooni võlla tõmmata. 1654. a. anti välja seadus Inglise-, Šoti- ja Iirimaa ühendamise kohta ühiseks riigiks.

Vabariigi välis- ja sisepoliitika. Cromwelli edusammud kindlustasid vabariigi autoriteeti. Välisriigid uuendasid diplomaatilist ja kaubanduslikku suhtlemist Inglismaaga. Inglis-

maa pidas võistlevate riikidega energilist võitlust. 1651. a. kehtestati Navigatsiooniakt (laevasõiduseadus). See lubas välismaa kaupade sissevedu Inglismaale ainult Inglise laevadel või nende maade laevadel, kes olid tootnud sisseveetavad kaubad. Navigatsiooniakt oli sihitud esijoones Inglise peavõistleja Madalmaade vastu, sest see kauples peamiselt võõraste kaupadega. Talle keelati ka kauplemine Inglise asumaadega Ameerikas. Madalmaad keeldusid Navigatsiooniakti tunnustamast. Inglismaa ja Madalmaade vahel puhkes sõda. See kestis kaks aastat ja lõppes 1654. a. Inglismaa täieliku võiduga. Madalmaad tunnustasid Navigatsiooniakti ja pidid kontributsiooni maksma. Inglismaa uuendas kaubavahetust oma kolooniate ja teiste maadega. Inglise tööstus hakkas kiiresti tõusma ja ületas varsti ennerevolutsiooniaegse taseme.

Edu välispoliitikas, revolutsioonilise liikumise mahasurumine, majandusliku kriisi likvideerimine — kõik selle omistasid uusaadel ja kodanlus Cromwellile. Iga samm Cromwelli võimu kõvendamiseks võeti heatahtlikult vastu niihästi kodanluse kui ka valdava osa mõisnike poolt, kellest paljud said maaomanikeks ainult revolutsiooni tõttu. Cromwell näis neile kaitset pakkuvat nii rahvalikumiste kui ka rojalistide katsete vastu taastada vana kord.

Cromwelli diktatuur. 16. detsembril 1653. a. määrati Cromwell Inglise vabariigi eluaegseks lord-protectoriks. Cromwell surus levelleride liikumise halastamatult maha. Seati sisse kõige valjem tsensuur. Vanglad täitusid poliitiliste vangidega. Cromwell ei halastanud ka rojalistidele. Rojalistlikud vastuhakukatsed summutati ja nende juhid saadeti tapalavale. Maa jaotati 10 sõjaliseks ringkonnaks, millede etteotsa seati kindralmajorid väga ulatusliku poliitilise võimuga.

Cromwelli välispoliitika oli edukas. Võitnud Madalmaad, pöördus ta Hispaania vastu. Lääne-Indias õnnestus inglasket vallutada Hispaanialt Jamaika saar. Inglise hävitasid Tenerife juures Hispaania laevastiku ja said saagiks kullaja hõbedalaadungi, mida see vedas Ameerikast. Võidule merel järgnesid võidud maal. Inglise sõjavägi vallutas Dun-

kerque'i (Hispaania Madalmail). Cromwelli „punakuuemehe“ omandasid kiiresti Euroopa parimate sõdurite kuulsuse.

1658. a. suri Cromwell, olles oma kuulsuse tipul.

Cromwell oli geniaalne väejuht ja poliitik. Ta väljus võitjana kõige raskemaist olukorrist. Inglise kodanlus võlgneb oma võidu tema vankumatule tahtele ja organisaatorlikele annetele: ta surus maha feodaalse reaktsiooni, purustas masside revolutsioonilise liikumise ja kindlustas Inglismaa rahvusvahelist seisundit.

Peale Cromwelli surma jäi võim kõrgemate ohvitseride kätte. Kodanlusele ja uusaadlile oli vaja kõva võimu, kes kindlustaks neile kõike seda, mis nad olid võitnud revolutsiooni ajal, ja samal ajal suruks maha igasuguse rahvaliidumise. Kodanlus ja aadel ei näinud muud väljapääsu kui kuningriigi taastamine.

Siis meenutati hukatud kuninga poega — Šotimaalt põgenenud Charles II Stuartit. 1660. a. otsustas parlament, et „võim peab kuuluma kuningale, lordidele ja alamkojale“. Vana konstitutsioon taastati. Charles II kuulutati Inglise kuningaks. Seda kuningavõimu taastamist nimetatakse restauratsiooniks.

Inglise kodanlik revolutsioon oli lõppenud. Inglismaal nagu Madalmailgi kandsid revolutsiooni oma õlgadel töötavad massid — talupojad, käsitöölised, töölised. Kuid revolutsiooni saavutusi said kasutada ainult kodanlus ja uusaadel.

XXXIII peatükk.

Absolutistlik monarhia Prantsusmaal.

§ 1. Louis XIV absolutism.

Louis XIV. Peale kardinal Mazarin'i surma (1661) hakkas Louis XIV ise riiki valitsema. Tema pikk valitsusaeg (kuni 1715. a.) oli absolutistliku monarhia kõrgeimaks õitseajaks Prantsusmaal, kuid ühtlasi ka tema languse alguseks.

et mitte tema ei eksisteeri riigi jaoks, vaid riik tema jaoks. „Jumala tahtmine,“ kirjutas ta ükskord, „seisneb selles, et igaüks, kes on alamaks sündinud, alluks ilma arutlemata.“ Louis XIV-le omistati ka ütlus: „Riik — see olen mina.“ Meelitajad nimetasid teda Päikesekuningaks.

Louis XIV õukond oli Prantsusmaa keskuseks ja riigi tegelikuks valitsuseks. Siin tegi kuningas, ümbritsetud õukondlastest priileivasõojate toredast saatjaskonnast, oma tähtsaimad otsused, mis pärastpoole said seadusteks.

Colbert.

Mitte rahuldudes oma eelkäijate poolt ehitatud lossidega, ehitas Louis XIV endale uue suurepärase lossi Versailles's, 18 kilomeetri kaugusel Pariisist. Versailles' lossi, tema hämmastavate aedade, parkide ja purskkaevude ehitamisel töötas aastakümnete jooksul kümneid tuhandeid töölisi. Sellele ehitisele kulutati kolossaalseid rahasummasid.

Absolutismi majanduspoliitika. Merkantilism. Kogu sellele toredusele ja kuninga kuulsuse ning suuruse nimel peetavaile sõdadele, mis nõudsid palju raha, ja kinkidele õueaadlile kulutati ülisuuri summasid. Nende kokkusaamiseks tuli tõsta maksusid, mis lasusid raske koormana töötava rahva õlgadel. Kuid ka neist vahendeist ei jätkunud. Kuningavõim otsis uusi sissetulekuallikaid tööstuse ja kaubanduse arendamisest.

Seal, kus on arenenud kaubandus ja tööstus, kus kodanlus on rikkam, võib temalt aadlimonarhia kulude katteks

rohkem sissetulekuid saada. Aadlikust kuninga Louis XIV paremaks käeks oli Colbert, kes oli päritolult kodanlane. Tema juhtis riigi rahamiasjandust (oli finantside kindral-kontrolör). Tema kätte oli usaldatud hoolitsemine Prantsuse tööstuse ja kaubanduse arengu eest, et suurendada kuninga kassa sissetulekuid.

Colbert arvas, et riik saab rikkaks ainult siis, kui ta müüb välismaale suurema summa eest, kui ostab. Seepärast toetas ta tööstust, hoolitses uute manufaktuuride rajamise eest, kutsus ja meelitas välismaalt Prantsusmaale osavaid meistreid, andis kaupmeestele ja töösturitele laene ning asutas kaubaseltsi. Seda poliitikat, mis taotleb väljaveo ülekaalu saavutamist sisseveo üle selleks, et suurendada kulla hulka riigis, nimetatakse merkantilismiks. Colbert arvas, et võistlejaid kaubanduslikul alal tuleb hävitada relvade jõuga. Ta püüdis purustada tolleaegset kõige rikkamat kaubandusriiki Euroopas — Madalmaid. Seepärast toetas ta oma kuninga sõjakat poliitikat ega olnud kitsi raha andmisega sõjaväe organiseerimiseks.

Prantsuse armees oli kuni pool miljonit sõdurit, see oli suurim Euroopas. Louis XIV muutus Euroopas kõige vägevamaks valitsejaks. Kasutades Saksamaa nõrkust ja lagunemist, vallutas ja ühendas ta Prantsusmaaga piirimaid ja 1681. a. okupeeris ilma ühegi õigusetähta Strassburgi linna. Ta vallutas samuti Hispaaniale kuuluva Franche-Comté, kuid tema katsed vallutada Madalmaad lõppesid tagajärjetult. Sõjad maksid tohutu palju raha ja laostasid Prantsusmaa.

Colbert omistas suurt tähtsust kolooniaile. Neist saadi tooraineid, samuti olid nad turuks tööstuse toodangule. Peale rea asunduste Kanadas (Uus Prantsusmaa) püüdsid prantslased koloniseerida maid Mississipi jõe alamjooksul. Seda maad nimetati Louisianaks. XVIII sajandi keskpaiku oli Ameerikas umbes 80 000 prantsuse asunikku. Kauplemiseks Indiaga, Aafrikaga ja Levandiga anti Prantsuse kaubaseltsidele määratu suuri toetusi ja privileege. Kuid Madalmaade ja Inglismaa võistlus takistas nende kaubaseltside edukat tegevust.

Prantsusmaa XVII sajandil.

Prantsuse kultuur Louis XIV ajal. Et anda oma valitsemisele suuremat sära, soosis Louis XIV kunsti, kirjandust ja teadust. Maalikunstnikud, kirjanikud ja õpetlased pidid ülistama tema vägevust. Hiilgav ja keerunditerikas arhitektuur, losside tore ja ülikallis sisustus hämmastasid välismaalasi. Euroopa suured

ja väikesed valitsejad püüdsid seda neile kättesaamatut suurepärast eeskuju jäljendada.

Louis XIV õukond oli aadlikultuuri keskuseks. Selle ajastu suured näitekirjanikud Corneille (1606—1684) ja Racine (1639—1699) ülistasid oma tragöödiais kohusetäitmise ülevust ja sangarite vaprust, kes isiklikud huvid asetavad tahapoole ühiskondlikest. Tragöödiate kangelasteks olid vahvad ja õilsad kuningad ning suurnikud ja autundele andunud rüütlid. Kodanlus oli veel eeskätt pilke objektiks. Selle ajastu suur satiirik oli Molière (1622—1673), kes seadis endale eesmärgiks süveneda inimloomuse naeruväärsesse külge ja näitelaval naljakalt kujutada seltskonna pahesid.

Molière.

Oma komöödiais paljastab Molière vaimulike silmakirjalikust („Tartuffe“ ehk „Petis“), aristokraatide kometelõtvust ja egoismi („Don Juan“), aga naeruvääristab samuti ka kodanlase aplust ning ihnsust („Ihnus“) ja rikaste tõusikute püüet järele aimata aadlike välist lihvi („Kodanlane-aadlik“).

Molière'i pilge tekitas talle palju vaenlasi. Vaimulikud isegi keeldusid teda kalmistule matmast.

§ 2. Prantsusmaa langus.

A. 1683 suri Colbert. Sel ajal võis juba märgata Prantsusmaa languse algust.

Nantes'i edikti tühistamine. Prantsusmaa jõutagavarad vähenesid töötava rahva takistamatu kurnamise ja lakkamatute sõdade tõttu. Langust kiirendas veel hugenottide pillutamine. Selleks ajaks oli aadel hugenottide hulgast lahkunud. Enamik hugenotte tegeles tööstuse ja kaubandusega. Nende seas oli palju üliosavaid meistreid. Kuid hugenotlik

kodanlus paistis absolutismile ohtlik olevat. „Üks Jumal, üks usk, üks seadus, üks kuningas,“ — selline oli jesuiitide loosung, kes Louis XIV õukonnas omandasid üha suureneva tähtsuse. Nende pealekäämisel kaotati a. 1685 Richelieu poolt juba pooleldi tühistatud Nantes'i edikt lõplikult. Hugenotid pidid üle minema katoliku usku või kodumaalt lahkuma.

Nantes'i edikti tühistamise tagajärjeks oli massiline hugenottide väljarändamine. Kuni XVIII sajandi keskpaigani rändas Prantsusmaalt välja umbes 400 000 protestanti, kes viisid riigist välja (tolle aja kohta) ülisuuri kapitale. Samuti kaotas Prantsusmaa palju osavaid meistreid.

Talurahva vaesumine. Prantsusmaal ei olnud suuri mõisamajapidamisi nagu Inglismaal. Maad harisid väikemajapidajad-talunikud, ja nimelt nendel lasusid kogu raskusega riigi väljaminekud, õukonna kolossaalsed kulutused ja kallikminevad lakkamatud sõjad. Peale selle olid talupojad kohustatud tasuma andameid oma mõisahärradele ja kümnist kirikule. Tähtsamaks maksuks oli otsene riigimaks — *taille*. Seda kõrgendati alatasa. Seati sisse rida uusi makse. Maksude kogumisel saadi harva läbi ilma sõjalise jõu tarvitamiseta. Seda ei põhjastanud ainult maksude raskus, vaid ka täielik omavoli nende kogumisel. Kodanlus ja jõukad talunikud saavutasid pistisega maksude alandamist. Aadel ja vaimulikud olid *taille*'st vabastatud.

Kaudsete, s. o. igasuguseilt tarbeaineilt võetavate maksude hulk ja määrad kasvasid järjekindlalt. Eriti koormav oli kõrge aktsiisimaks soolalt. Soola hind oli nii kõrge, et vaesed oleksid eelistanud soolata toitu, kuid sedagi neile ei lubatud, sest oli olemas seadus, mille järgi iga inimene, kes oli üle 7 aasta vana, oli kohustatud ostma aastas vähemalt 3 kg „poti ja soolatoosi“ soola (toidu valmistamiseks). Sissesoolamiseks oli rahvas kohustatud soola ostma veel eraldi.

Iga nende määruste rikkumist karistati raske kriminaal-kuriteona.

Hispaania pärilussõja aegsed musketärid ja grenaderid.

Kaudsete maksude võtmine renditati. Maksurentnik tasus riigikassale ette kindlaksmääratud summa, saades selle eest õiguse enda kasuks makse koguda. Maksurentnike ja nende agentide kuritarvitused suurendasid veel enam maksukoorma raskust.

Hispaania pärilussõda. Louis XIV valitsemisaeg lõppes Prantsusmaale ebaõnnestunud Hispaania pärilussõjaga. Hispaanias oli järeltulijateta suremas kuningas Karl II. Tema pärandile, s. o. Hispaaniale kõigi tema valdustega, pretendeerisid Louis XIV pojapoeg Philippe ja keiser Leopoldi poeg Karl. Karl II suri a. 1700, pärandades testamendis kogu oma riigi Prantsuse printsile. Louis XIV pojapoeg kuulutati Philipp V nime all Hispaania kuningaks.

Inglismaale ja Madalmaale tähendas Hispaania allutamine Prantsusmaale nende kaubanduse kadu Hispaanias, ähvardust nende Vahemere-kaubandusele ja hädaohtu nende koloniaalvaldustele Indias ja Ameerikas.

A. 1701 kuulutasid Inglismaa, Madalmaad ja Austria Prantsusmaale sõja. Prantsusmaa jõud olid selleks ajaks juba nõrgestatud. XVII sajandi 90-ndail aastail kirjutas üks kaasaeglane: „Rahvas sureb nälga; põlde ei harita peaaegu üldse; linnad ja külad on muutunud inimtühjaks. Kogu Prantsusmaa kujutab endast vaid hiigelsuurt hooletusse jäetud haiglat, milles puuduvad elatusvahendid.“

Sõda kestis 1713. aastani. Algul peeti seda vahelduva eduga. Kuid a. 1704 alates pidi Prantsusmaa taluma ühe raske kaotuse teise järel. Prantslased olid sunnitud okupeeritud maadest lahkuma. Kui vaenlaste sõjaväed Prantsusmaale tungisid, ei osutanud elanikkond kohtadel neile vastupanu. Talle oli ükskõik riigi saatus, kes tõi talle ainult häda.

Kamisaaride ülestõus. Hispaania pärilussõja algusaastal üritasid tagakiusatud hugenotid Cevennides (Lõuna-Prantsusmaal) ülestõusu. Talupoegade ja linnakehvike hulka ilmusid jutlustajad, kes õhutasid ülestõusu korraldamist ja organiseerisid sõjasalku. Üksikud öised ootamatud kallaletungid, pappide ja maksukogujate mõrvamised asendusid suuremate operatsioonidega, kui ülestõusust osavõtjate etteotsa asus andekas juht Jean Cavalier. Valgetesse pluusidesse riietatud vastuhakkajaid hüüti kamisaarideks (sõnasõnalt „pluusimehed“). Maksude ja feodaalkoormiste alanamine muutus töötava rahva üldiseks nõudeks. Kamisaaride vastu saadetud väed said lüüa. Ülestõusu mahasurumiseks toodi kohale suuri sõjalisi jõude. Enam kui 400 küla tehti maatasa. 1704.—1705. a. jooksul summutati ülestõus. Suur hulk kamisaare rändas maalt välja. Cevennide maa-ala muutus suitsvaks varemeks.

1709. a. talvel oli Prantsusmaa hukkumise äärel. Karmide külmade tõttu hävisid taliviljaorased, viinapuuistandused ja õlipuud. Algas nälg. Kõikjal vedelesid surnud inimeste ja lõppenud loomade laibad. Kerjuste hulgad piirasid Versailles'd, nõudes leiba. Sõjavägi oli kaltsudes; näljast kurnatud sõdurid tegelesid riisumise ja salakaubandusega.

Utrechti rahu. Kuid ka Prantsusmaa vastased olid pikast sõjast kurnatud. 1713. a. aprillis kirjutati Utrechti alla rahu-

lepingule. Kõige enam kannatas Hispaania. Tema valdused Itaalias ja Madalmail läksid Austria Habsburgidele. Bourbon'ide valitsemist Hispaanias tunnustati lõplikult, kuid kohustusega mitte iial seda riiki ühendada Prantsusmaaga. Peale mõningate väikeste territoriaalsete kaotuste Euroopas kaotas Prantsusmaa rea asumaid Põhja-Ameerikas.

Kõige enam kasu sai Utrechti rahust Inglismaa. Ta sai Hispaanialt Gibralteri, asumaid, rea tähtsaid kaubanduslikke privileege ja nurjatu asiento — õiguse varustada Hispaania asumaid Ameerikas neegerorjadega.

Prantsusmaa siseolud Päikesekuninga valitsuse lõpul olid kurvad. Absolutismi surve ja laostavad sõjad olid teinud oma töö. Tuntud sõjainsener marssal Vauban kirjutas, et ühe kümnendiku Prantsusmaa elanikkonnast moodustavad kerjused, viis kümnendikku „seisavad viletsuse lävel“, kolm kümnendikku tulevad kuidagiviisi läbi ja ainult üks kümnendik elab jõukuses ja külluses. Rahvastik oli vähenenud umbes 1 miljoni inimese võrra.

Määratu suur, varjamatu rõõm haaras rahvast, kui saabus teade kuninga surmast. Inimesed õnnitlesid üksteist selle meeldiva uudisega. Sel hetkel oli riigikassa tühi, võlg aga ulatus 2,5 miljardi livre'ini. See oli võrdne riigi 18 aasta tuludega.

§ 3. Prantsusmaa XVIII sajandi esimesel poolel.

John Law. A. 1715 siirdus Prantsuse troon Louis XIV poja pojapojale Louis XV-le (1715—1774), kes oli ainult 5 aastat vana. Regendiks nimetati Orléans'i hertsog Philippe.

Riigil olid suured võlad. Riigikassas ei olnud raha ja katsed seda saada ei andnud tulemusi.

Sel ajal (1716) ilmus Pariisi šoti pankur ja spekulant John Law. Ta soovitas Prantsuse valitsusele uut vahendit rahvalt raha väljapumpamiseks. Regent võttis tema projekti rõõmuga vastu. Law avas panga ja valitsuse looga hakkas välja andma paberist rahatähti, mis käibisid samaväärtus-

likena metallrahaga. Law lubas nõudmise korral need paber-
rahad metallmüntide vastu vahetada.

Et selleks raha saada, organiseeris Law terve rea ettevõtteid, muu seas kaubaseltsi Ameerikaga kauplemiseks. Ta laskis müügile aktsiad, s. o. väärtpaberid, mis andsid õiguse nende ettevõtete kasudest osa saada. Law töötas aktsiate ostjaile muinasjutulisi kasusid. Kõik ruttasid aktsiaid ostma. Aktsia hind tõusis kiiresti 500 livre'ilt 20 tuhande livre'ini.

Kuid kasulootused ei täitunud. Usaldus Law vastu löi kõikuma ja kõik tormasid paanikas aktsiaid müüma ning Law poolt väljalastud paberraha kulla vastu ümber vahetama. Kuid selgus, et pangas pole raha. Paberraha ja aktsiad kaotasid igasuguse väärtuse. Palju inimesi laostus. Law pages välismaale.

Kuid valitsus oli juba jõudnud kõigile oma võlausaldajaile tasuda Law väärtpaberitega ja oli nende väärtusetuks muutumisega võlgadest vabanenud.

Law lugu on näide börsispekulatsioonist, mida valitsus oli petislikult ära kasutanud. XVIII sajandi algusest peale hakkavad suurel hulgal tekkima aktsiaseltsid, mis lubavad aktsiate ostjaile erakordseid tulusid. Paljud neist ettevõttest osutusid petislikeks ja laostasid kergeusklikke inimesi. Kapitalismi areng viis börsispekulatsiooni tekkimisele, mille tagajärjel paljud laostusid, osavad kelmid aga rikastusid.

A. 1723 sai Louis XV täisealiseks ja hakkas valitsema iseseisvalt. Louis XV oli tühine, ainult oma mõnudele mõtlev inimene. Kord ta ütles: „Pärast meid tulgu kas või veeuputus,“ — ja see fraas iseloomustas hästi meeoleolu õueseltskonnas, kes nagu kuningaski veetis aega pidusöökidena ning lõbustustega ja kooris riigikassat.

Nii kodanlus kui ka kaugemale nägevad inimesed õueaadli ja kõrgemate ametnike hulgast mõistsid, et nii see ei või edasi kesta. Nad soovitasid tühistada aadli eesõigused, millega see vabastati maksudest, ära kaotada maksude renditamise süsteem, mille najal rikastusid rahandustegelased ja

maksurentnikud, ning teostada maksukoormise ühtlasemat jaotust.

A. 1750 katsus minister Machault neid reforme teostada. Ta pani kehtima maksu, mida tuli tasuda kõigil, muu hulgas ka aadlikel. Reform tekitas rahulolematust aadlike ja vaimulike hulgas ning nad astusid ministri vastu välja. Maks kaotati, ministril aga tuli erru minna.

Rahulolematuse kasvamine kodanluse ja talurahva hulgas.

Välispoliitikas tabas Prantsusmaad üks äpardus teise järel. Valitsus tõmbas Prantsusmaa reasse sõdadesse (1741—1763) põhjustel, milledest Prantsusmaa üldse ei olnud otseselt huvitatud. Inglismaa vallutas Prantsusmaalt rea asumaid Ameerikas, tõrjus Prantsusmaa välja Indiast. Inglased õõnestasid Prantsuse kaubandust.

Talupoegkond — prantsuse rahvastiku põhiosa — elas äärmiselt raskeis tingimuses. Ta maksis riigile koormavaid makse ja kandis ikka veel oma mõisnike kasuks igasuguste feodaalsete maksude ja kohustuste koormat, samuti tasus ta kümnist katoliku kirikule. See kolmekordne rõhumine neelas suurema osa sellest, mis talupoeg tootis. XVIII sajandil halvenes talupoegade seisukord veelgi. Mõisnikud püüdsid talupoegi, kes valdasid maid pärimise alusel, muuta rentnikeks, keda võib igal ajal ära ajada. Aadlikud hakkasid taastama mitmesuguseid ammu juba unustatud ja mõnikord sajandite jooksul nõudmata jäänud talupoegade kohustusi. See aadlike püüe muutus XVIII sajandi teisel poolel peaaegu ülemaaliseks ja sai feodaalse reaktsiooni nimetuse.

Talupoegkond ei olnud sel ajal enam ühtlane. Maal kujunes jõukate talunike kiht, kes ekspluateeris kehvikuid, rentis endile senjõraalsete andamite ja kohustuste sissenõudmist ning kasutas aadlike toetust oma külakaaslaste kurnamiseks. Maal kasvas rahulolematust. Prantsuse talupoeg tahtis feodaalkoormistest vabaneda ja unistas sellest, kuidas saada oma maa täielikuks omanikuks.

Kehtiva korraga ei olnud rahul ka kodanlus. Piiramatu ainuvalitsuse surve rõhus tedagi. Pillav õukond ja ilmaaegseid

sõdu pidav ning arvurikkaid ametnikke ülalpidav riik ei lasunud mitte ainult töötava rahva, vaid ka kodanluse õlgadel. Need kitsendasid ka kaubandust ja tööstust. Kodanlus tahtis piirata aadli ja vaimulikkonna aplust, kaotada nende eesõigused maksude alal, asetada nad teiste kodanikega võrdsesse seisukorda. Ta mõistis, et ta võib seda kõike saavutada ainult otseselt maa valitsemisest osa võttes.

Nii hakkas Prantsusmaal juba XVIII sajandi keskpaiku ilmne, et ühiskond on lõhestunud kahte ossa, kes on valmis teineteisega võitlust alustama. Ühel poolel seisid lihtrahvas ja kodanlus, teisel — kuningas ja vana feodaalse ühiskonna eesõigustatud kihid: vaimulik seisus ja aadel. Feodalism ja absoluutne monarhia elasid oma viimseid päevi.

XXXIV peatükk.

Saksamaa XVII—XVIII sajandil.

§ 1. Austria.

Austria ja Preisimaa — Saksamaa idapoolsed piirimaad. Saksamaa üldise languse ja killustumise ajal XVII sajandil hakkasid tõusma ja tugevnema kaks suurt riiki — Austria ja Preisimaa.

Mõlemad olid suurteks riikideks kasvanud Saksamaa idapoolseil piirimail. Alates XVI sajandist, kui Atlandi ookeani rannikuil asetsevais riikides hakkas arenema kapitalistlik majandus, tugevasti kasvasid linnad ja suurenes nõudmine vilja järele, muutusid need Saksamaa idapoolsed piirimaad Lääne-Euroopa peavarustajaiks viljaga.

Selle kasuliku kaubandusega hakkasid tegelema arvukad aadlikud-mõisnikud. Nad püüdsid oma mõisapõldude külvi-pinda suurendada, kihutasid selleks talupojad nende maadelt minema, anastasid need maad, talupoegi endid muutsid päris-orjadeks ja sundisid tegu tegema.

Niiviisi osutused Austria ja Preisimaa tõelisteks päris-härrade-aadlike riikideks. Varsti astusid need riigid teineteisega võitlusesse võimu pärast Saksamaal.

Austria pärast Kolmekümneaastast sõda. Pärast Kolmekümneaastast sõda ja Saksamaa lõplikku lagunemist hüüti Habsburge edasi Saksa rahvuse Püha Rooma riigi keisriteks, kuigi nad tegelikult säilitasid võimu ainult oma pärusmaades. Pärusmaade elanikkond kuulus mitmesse rahvusesse ja kõneles mitut erinevat keelt.

Pärusmaade keskuse moodustas saksa rahvastikuga Austria hertsogkond. Tema järgi nimetati ka kogu riiki Austriaks. Selle riigi koosseisu kuulusid samuti slaavi maad: Böömi ja Kroaatia, pooleldi itaallaste poolt asustatud Tirol, madjaritega asustatud Ungari (teine osa Ungarist kuulus Türgile) ja rida muid territooriume.

Austrias pääses kehtima pärisorjus kõige rängemal kujul. Mõisnik kauples põllumajandussaadustega ja nõudis seepärast talupoegadelt võimalikult rohkem tegu. Meelevaldselt mõistis ta talupoegade üle kohut, karistas neid ja paigutas ühelt maakrundilt teisele.

Enamikus Austria mais olid mõisnikud, kes slaavlastest talupoegi rõhusid, rahvuselt sakslased ja madjarid. Seepärast oli klassivõitlus läbi põimitud rahvusliku vaenuga.

Talupoegade keskel oli rahunusi. Nad püüdsid keisri poole pöörduda, kuid nende saadikud pandi vangi. Talupoegade ülestõusudele vastati karistusekspeditsioonide ja hukkamisega.

Austria välispoliitika; võitlus Türgiga. Austria sõdis ühtlugu türklastega, kes talle idast kallale tungisid. Pärast Konstantinoopoli äravõtmist (1453) vallutasid türklased kiiresti rea maid ja moodustasid hiigelriigi, mis hõlmas Balkani poolsaart, Väike-Aasiat, Süüriat, Palestiinat, Araabiat ja Egiptust. Türklaste vallutused ulatusid kuni Mesopotaamia ja Kaukasuseni. Türklased alistasid Krimmi. Nad vallutasid osa Ungarist ja muutusid ohtlikeks naabreiks Austriale. Mitmel korral kimbutasid nad Austriat oma pealetungidega.

A. 1683 ülisuur Türgi armee, okupeerides Austria kaguosa, tungis Viinini. Piiratud pealinn kaitses end mehiselt. Ometi oli seisukord meeleheitlik. Ainult Türgi vägede äärmine aeglus ja enam riisumisele kui sõjapidamisele mõtleva vesiiri

Maria Theresia.

Kara Mustafa ahnus võimaldasid Austriale sõjajõudude kogumist. Viinile tulid appi Poola väed kuningas Jan Sobieskiga eesotsas. Türgi armee, mis kaotas Viini all 10 000 meest tapetuina, purustati ja löödi põgenema. Võitjad omandasid 300 kaurit ja rikkalikult muud saaki.

Lahing Viini all oli pöördepunktiks võitluses Türgiga. Järgnevatel aastail said türklased uute lüüasaamiste osaliseks ja kaotasid palju nende poolt vallutatud maid ja linnu. Põhja poolt hakkas türklasi ahistama Vene riik.

A. 1699 sõlmiti Türgi ja Austria vahel rahu (Karlowitz'is). Selle rahu järgi sai Austria peaaegu kogu türklastele kuulunud Ungari.

Austria võttis osa ka Hispaania pärilussõjast. Utrechti rahu (1713) põhjal ta omandas osa endisi Hispaania valdusi — lõunapoolsed Madalmaad ja rida vürstkondi Itaalias. Nendelt maadelt sai Austria riigikassa suuri sissetulekuid.

XVIII sajandi teisel poolel hakkasid Austrias arenema tööstus ja manufaktuurid. Saksa kodanlus, kellele manu-

faktuurid kuulusid, oli huvitatud maa ühtsusest ja tugeva keskväimu olemasolust, mis toetaks tööstust.

Maria Theresia. Joseph II. Nende ringkondade huvides otsustas keisrinna Maria Theresia (1740—1780) tuge-

Joseph II.

vamini ühendada oma mitme rahvusega asustatud riigi üksikud osad. Ta rajas kõigi maade jaoks ühise riiginõukogu ja ühised ministeeriumid. Kogu pärusmaade territoorium jagati ringkondadeks ja neisse saadeti sakslastest valitsusametnikud.

Uus tööstus vajas vaba palgatööd, samal ajal aga elas talupoegade enamik pärisorjuses. Lakkamatuid sõdu pidav riik vajas sõdureid ja raha, nii ühte kui teist andsid peamiselt needsamad talupojad. Seepärast võttis valitsus päevakorda talupoegade pärisorjusest vabastamise küsimuse, kuid

Maria Theresia valitsus ei läinud kaugemale argadest katsetest piirata tegu. Isegi need katsed kutsusid aadlike-päris-härrade hulgas esile äärmise ärevuse.

Resoluutsemalt asus kodanlike reformide teele Maria Theresia poeg Joseph II (1780—1790). Ta andis mõningais riigiosades talupoegadele lindpüüuse ja õiguse vabalt vahetada oma elu- ja töökohta. Selle järel otsustas ta mak sustada mõisnikud ühel alusel kõigi teiste seisustega. Joseph II asuski selle reformi teostamisele, kuid leidis aadlike poolt visa vastupanu. Oma teiste reformidega tegi ta endale vaenu-likuks katoliku kiriku. Joseph II oli usundi suhtes ükskõikne. Ta sulges enam kui 1000 kloostrit ja kasutas nende varanduse heategevaks otstarbeks, vähendas piiskoppide sissetulekuid ja sulges jesuiitide koolid.

Joseph II korraldused kihutasid tema vastu üles aadli-
kud ja vaimulikud. Joseph II seisukord muutus raskeks eriti selle tõttu, et tal tuli taluda ebaõnnestumisi välispoliitikas.

Joseph II koostas koos Vene keisrinna Katariina II-ga Türgimaa jagamise projekti. Türgi valduste läänepoolne, Aadria mere äärne osa pidi siirduma Austriale, idapoolne, Musta mere poolne osa aga Venemaale. Algas sõda türklaste-ga, kes aga ei osutunud nii nõrgaks, kui liitlased olid kuju-
telnud. Joseph II üritus nurjus. Riigis algas rahulolematuse. Mõisnikud hakkasid ette valmistama mässu. Kõigist neist sündmusist vapustatud, suri Joseph II. Tema järglane Leopold II tuli aadli ja katoliku vaimulike nõudmistele vastu ning tühistas Joseph II reformid. Austria jäi aadel-
lik-pärushärruslikuks riigiks.

§ 2. Preisimaa.

Preisi riik kujunes mitmest laialipillatud osast. XV sajandi alguses sai Hohenzollernite vürstisuguvõsa oma valdu-
sesse Brandenburgi ja kuurvürstiriigi. Järgmise sajandi alguses sama perekonna teise haru esindaja Albrecht valiti Saksa ordu kõrgmeisteriks. A. 1525 teostas Albrecht, hooli-

mata keisri ja paavsti protestist, ordu maadel reformatsiooni ja muutis vürstkonna pärilikuks Preisi hertsogkonnaks. XVII sajandi alguses ühendati Brandenburg ja Preisimaa Brandenburgi Hohenzollernite kätte ja nad moodustasid riigi, mis hiljem sai Preisi kuningriigiks.

Kolmekümneaastase sõja tagajärjel muutusid Brandenburgis terved ringkonnad kõrveks. Selle eest laiendas kuurvürst Friedrich Wilhelm (1640—1688) Vestfaali rahu järgi tugevasti oma väheviljakaid maid, mida kutsuti „Saksa-Rooma keisririigi liivakastiks“.

Kuurvürst Friedrich Wilhelm ja absolutismi tugevnemine.

Kuurvürst Friedrich Wilhelm harrastas kiskjalikku vallutuspoliitikat. Kord intriigidega, kord sõjalise jõuga vallutas Preisimaa oma naabreilt tükk tüki järel maid. Vestfaali rahu järgi omandas Friedrich Wilhelm suured valdused Ees-Pommeris ja rea muid maid. Friedrich Wilhelmi valitsusaja lõpuks olid tema valdused suurenenud enam kui kolmekordseks.

Friedrich Wilhelmi peamine hool oli pühendatud sõjaväele. Selle koosseis tõusis 27 000 meheni 72 kahuri ja väikese sõjalaevastikuga. Sõjavägede ülalpidamiseks suurendas Friedrich Wilhelm makse.

Friedrich Wilhelmi ajal muutus absolutism Preisi sõjalis-pärisorjuslikus riigis aina kindlamaks. Ainuvalitsuse toeks olid aadlikud-pärishärrad (junkrud, nagu neid hüüti). Keskvõimule osutatud toetuse eest nad omasid mitmesuguseid eesõigusi, milledest tähtsaim oli õigus ekspluateerida pärisorjadest talupoegi.

Preisi junkrud arendasid elavat kaubandust oma põllund- ja karjandussaadustega. Preisi vilja veeti eesrindlikesse Lääne-Euroopa maadesse: Inglismaale, Madalmaile ja Prantsusmaale. See aina süvendas talupoegade julma ekspluateerimist.

Maal valitses pärisorjuslik majapidamine. Orjuse määrad olid mõnikord nii suured, et omadel maadel pidid talupojad töötama öösiti, kasutades kuuvalgust. Mõisnikud-junk-

rud suurendasid omavoliliselt pärisorjade kohustusi ja anastasid nende maid. Kolmekümneaastasele sõjale järgnenud vaesumine aitas veel enam kaasa talupoegade orjuse tugevnemiseks.

Friedrich Wilhelm soodustas tööstuse arendamist. Pärast Nantes'i edikti tühistamist 1685. a. ta andis oma riigis varju Prantsusmaalt väljaetud hugenottidele. Brandenburgi asus elama umbes 20 000 hugenotti, eeskätt käsitöölisi, manufakturiste ja kaupmehi. Nad tõid riiki oma kapitalid ja oma tehnilised teadmised. Kuid siiski oli Preisimaa tööstuse arengult Lääne-Euroopast taga. Tööstuse areng Preisimaal toimus aeglaselt. Linnad olid nõrgalt rahvastatud. XVII sajandi lõpul oli Berliinis 24 000 elanikku. Frankfurdis Oderi ääres ulatus elanikkond 10 000 inimeseni, teistes linnades oli see veelgi väiksem.

Preisi kuningriik. Kuurvürst Friedrich Wilhelmi poja Friedrich I ajal sai Preisi-Brandenburgi kuurvürstkond keisrilt kuningriigi nimetuse (1701). Tema järglane Friedrich Wilhelm I (1713—1740) jätkas oma kuurvürstist vanaisa poliitikat.

„Kuningas-ihnuskoi“ vähendas järsult väljaminekuid ja kaotas õuehiilguse, mida oli harrastanud tema isa. Preisi kuningas vajas eelkõige sõdureid, aga selleks oli vaja omada palju raha.

Välispoliitikas muutus Preisimaa lõplikult ühe kaasaeglase iseloomustuse järgi „röövliriigiks“. Kord ühte, kord teist oma liitlastest reetes laiendas Preisimaa oma valdusi.

XVIII sajandil polnud Preisimaal rohkem kui 2 miljonit elanikku, s. o. kolm kuni neli korda vähem kui Austrias. Nende maade sõjaväed olid aga sõdurite arvult peaaegu võrdsed. Üle kolmveerandi kõigist riigi väljaminekuist kulus sõjaväele. Kõigile kõrgemaile ohvitserikohtadele pääsesid ainult aadlikud. Kujunes välja preisi ohvitseri tüüp, kes ei huvitu mingist asjast peale kasarmu ning drilli ja on veendunud oma kuninga „jumalikus loomuses“. Ohvitser kohtles sõdureid niisama karmilt kui mõisnik pärisorje.

Brandenburg-Preisimaa kasvamine XV kuni XVIII sajandini,

Värvatud sõdurite teenistusaeg kestis 25 aastat, aga mõnikord ka kogu eluaja. Distsipliin oli karm ja seda hoiti julmade kehaliste karistuste abil. Kepp kuulus ametlikult allohvitseride vormiriietuse juurde. Tunduva osa sõjaväest

Preisi kaardiväelane.

moodustasid välismaalased-palgasõdurid. Eriti kandis Friedrich Wilhelm hoolt oma sõjavägede välimuse ja paraadsammu väljaõppe eest. Üks kaardiväe üksus koosnes terveni hiiglastest. Hästidrillitud sõjaväega oli kokkukõlas väljakoolitatud bürokraatia. Ka siin kehtis kõige karmim distsipliin. Kuid see distsipliin polnud teadlik, niisama vähe kui sõjaväes. „Mitte arutada,“ oli põhiline loosung. Ametnikelt nõuti pimedat sõnakuulmist ja vormilist käsitäitmist. Kuningas ei häbenenud isegi oma ministreid söimamast ja mõnikord koguni peksmast. Ta kõndis Berliini tänavaid mööda ja peksis oma kepiga igäühte, kes talle näis jõude jalutavat.

Friedrich II. Täielikule õitsengule jõudis see drill ja peksusüsteem kuningas Friedrich II (1740—1786) ajal. Friedrich II oli haritud

inimene, usundile vaatas ta kui ebausule, mis on vajalik lihtrahva üle valitsemiseks. Ta arvas, et tuleb lubada „igäühel omal viisil õndsaks saada“. Sellest hoolimata ta oli despoot, kes vaatas inimestele põlastavalt ülevalt alla, nõudis sõnakuulmist ega talunud vastuväiteid. Friedrich II oli osav väejuht ja diplomaat, juhtis kõiki valitsusasju ise,

kasvatades oma alamaid ja abilisi pimedale käsutäitmisele. Ta ei osanud neist kasvatada organisaatoreid, komandöre, südikaid, leidlikke ning otsustavaid inimesi.

Talupoegade kaitseeadused. Hoolimata kõigest oma valgustatusest oli Friedrich II ehtsaks peameheks preisi junkur-mõisnikele, kes halastamatult ekspluateerisid oma pärisorje-talupoegi. Ta kartis puudutada aadli olemasolu alust — pärisorjust, kuigi ta mõistis, et pärisorjus kutsub talupoegade hulgas välja vihavaenu mitte ainult mõisniku-orjastaja, vaid ka pärushärrusliku riigi vastu. XVIII sajandi keskpaiku hakkasid edenenumad mõisnikud veendumusele jõudma, et pärisorja tööle ei saa ehitada kõrgema tehnilise tasemega majapidamist ja et pärisorja töö ei ole kasuks mõisnikele enesetele. Kuid junkrute enamik pooldas vankumatult vana korda ja jätkas talupoegade väljaajamist talunditest, ühendades nende maad oma majapidamisega. See asjaolu tegi valitsuse rahutuks, sest talupojad olid peamised maksumaksjad ja andsid sõjaväele sõdureid. Friedrich II keelas seepärast kuninga mõisades talupoegade äraajamise kohtadelt ja andis neile talude kohta päritava valdamisõiguse. Friedrich II püüdis välja astuda ka eramõisade talupoegade eest, andes mõned korraldused talupoegade kaitseks. Ta keelas talumaade ühendamise mõisamaaga. Kuid talupoegadel puudus õigus mõisniku peale kaevata ja viimasel oli küllalt vahendeid kuninga käskudest möödahiilimiseks. Sel viisil jäi isegi see vilets „reform“ paberile.

Friedrich II.

Friedrich II välispoliitika. Sõjalis-pärisorjusliku Preisi riigi anneksionistlik poliitika ei avaldunud kunagi nii jul-

tunud kujul kui Friedrich II ajal. Kuningal oli ülisuur, 200 000-meheline armee. Juba esimesel valitsemisaastal (1740) vallutas Friedrich II Austrialt tööstusprovintsi Sileesia. Varsti õnnestus Austrialt luua Friedrich II vastu liit Prantsusmaa, Venemaa, Rootsi ja Saksiga.

Algas Seitsmeaastane sõda (1756—1763). Preisi-maa piirati igast küljest ümber. Et nõrgendada oma võistlejat Prantsusmaad, aitas Preisimaa Inglismaa. Friedrich II tõttas ühest piiri äärest teise ja ilmutas oma suuri väejuhi-võimeid. Peeti 10 suurt lahingut ja Friedrich II kaotas neist ainult 3. Tema seisukord muutus aga peagi väljapääsmatuks.

A. 1759 löid Vene väed krahv Saltõkovi juhatusel Friedrichi otsustavalt Kunersdorfi lahingus. A. 1760 okupeeris Vene korpus Berliini.

Friedrichi päästis ainult see, et Vene keisrinna Jelizaveta Petrovna surma järel uus keiser Peeter III, kes oli ise päritolult sakslane ja suur Preisi kuninga austaja, sõlmis temaga rahu. Friedrich II sundis Austriat lõplikult loovutama Preisile Sileesia.

Talupoegkonna halastamatu ekspluateerimine, junkrute vägivald, peksule toetuv distsipliin, anneksionistlik poliitika — need on Preisi riigi iseloomustavad jooned.

Esimene Poola jagamine. XVIII sajandil oli Poola täielikus laostumises. Pärisorjad-talupojad, samuti ka mitte-poola päritoluga alamad (ukrainlased, valgevenelased, juudid) kannatasid hirmsa rõhumise all. Poolat valitses tormakas ja distsiplineerimatu šlahta (adel), kes iial ei suutnud kokkuleppele jõuda ja riigi hukutas. Kuningavõim oli täiesti jõuetu. Seepärast muutus Poola kergeks saagiks oma tugevaile naabreile. Friedrich II sõlmis lepingu Austria ja Venemaaga ning kallutas neid Poola jagamisele (1772). Sel jagamisel sai Venemaa osa Valge-Venemaast, Austria — Galiitsia, Preisimaa aga Poola Läänemere-äärse ala (Lääne-Preisimaa), mis ühendas Ida-Preisimaa Brandenburgiga. Tänu Friedrich II vallutustele kasvas tema riigi rahvastik 2 miljonilt 5 miljonini. Poola lakkas olemast iseseisva riigina kahe järgmise aastakümne jooksul teostatud teise ja kolmanda jagamise tagajärjel.

Kodanlik kord Inglismaal.

Charles II. Charles II Stuart naasis Inglismaale rojalistide rõõmuhõisete saatel. Siiski ei taastatud vana korda. Charles II oli sunnitud lubama amnestiat kõigile kodusõjast osavõtnuile ja kinnitama valdamisõigused revolutsiooni ajal konfiskeeritud maade kohta. Ta pidi nõustuma ka sellega, et riigi rahanduse ja maksuasjanduse valitsemine toimub ainult parlamendi juhtnööride kohaselt. Charles II-le ei antud isegi tagasi kuninglikke mõisu, vaid selle asemel määras parlament talle palga. Lõppeks võeti temalt õigus pidada alatist sõjaväge. Järelikult ei olnud maa peremeheks kuningas, vaid parlament või õigemini öeldud need klassid, kes saatsid parlamenti oma esindajad: suurmaapidajad ja kapitalistid.

Kuid need klassid kartsid revolutsiooni, toetasid kuningat ja sulgesid silmad kuningaga koos tagasitulnud aristokraatide-emigrantide reaktsiooniliste väljaastumiste puhul. Hoolimata lubatud amnestiast hakati jälitama „kuningatapjaid“, kellede all mõisteti kuningriigi restaureerimise vastaseid — vabariiklasi. Cromwelli ja teiste silmapaistvate revolutsioonitegelaste laibad toodi haudadest välja ja riputati võlla. Pärast seda seati nende maharaiutud pead teivaste otsas parlamendihoone vastas üles. Kuningas lootis, et vähehaaval taastub jälle vana kord. Kuid ta eksis.

Kõigis majandusharudes arenesid kapitalistlikud tootmissuhted. Talumaade tarastamine ja talupoegade maatusamine arenesid kiires tempos. Tööstus tegi suuri edusamme.

Kolooniaist riisuti kokku hiigelrikkusi. Kaubandus Ida-Indiaga üksi andis aastas kuni 600 000 naelsterlingit puhastulu. Orjadega kauplemine võttis suure ulatuse. Hispaanlastelt vallutatud Jamaika saar kujunes tähtsaimaks orjaturuks, kuhu veeti orje kokku edasimüümiseks teistele Lääne-India saartele ja Ameerikasse. Orje ekspluatsiooni ka Jamaika saarel laialdastes suhkrurooistandustes.

1661. a. asutati kuninglik Aafrika kaubaselts eriliselt neeger-orjade väljaveo arendamiseks Antilli saartele. Sajandi lõpul hakkas tänu orjakaubandusele silma paistma Liverpooli linn. See häbistav kaubandus tõstis tema rikkamate Inglise linnade hulka.

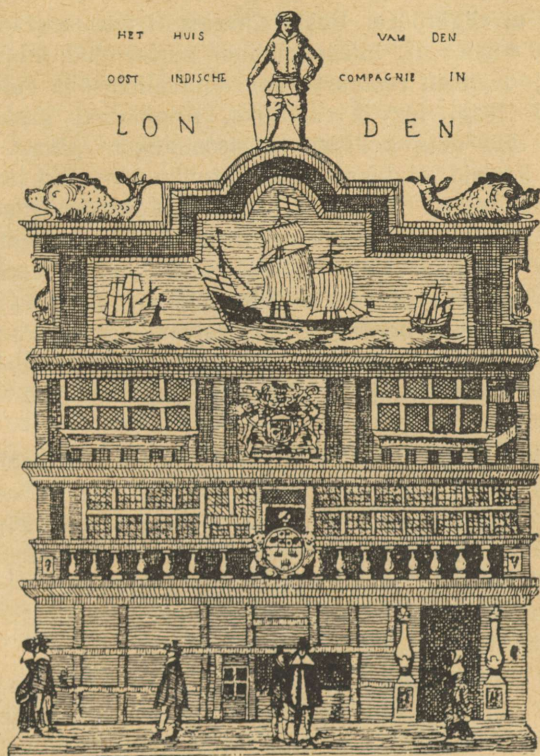
Ometi võttis Charles II vähe arvesse kodanluse huve. Ta koondas oma õukonda reaktsioonilist kõrgeaadlit. Kodu-sõja ajal ja protektoraadi valju režiimi all oli see aadel kaotanud oma mõisad ja ruttas nüüd kaotust tasa tegema. Õukond võimaldas paljude uute kiire rikastumise allikate tekki-mist, nagu näit. altkäemaksu võtmised, sõjaväe varustamine. Kodanluse hulgas kasvas rahulolematust kuninga ja õueaadli poliitikaga.

Välispoliitika. Eriti kutsus rahulolematust välja Charles II välispoliitika. Charles II naasis Inglismaale pärast 14-aastast eksirändamist mööda Madalmaid ja Prantsusmaad, kus tal tuli „kulutada võõraid ukšelävesid“. Juba tol ajal ta hakkas saama abirahasid Prantsusmaalt. Inglise kuninga ta jätkas Prantsuse poliitika sabas sörkimist. Sel ajal oli Prantsusmaa seoses Hispaania langusega tõusnud Euroopa võimsaimaks riigiks. Charles II sai Louis XIV-lt suure pistise ja nõustus Prantsuse turu sulgemisega Inglise kaupadele. Seejärel ta müüs Prantsusmaale Madalmaade võtme — Dunkerque'i, mille Cromwell oli võitnud Hispaanialt. Stuartid müüsid — Marxi ütluse järgi — endi ja õueaadli huvides Prantsuse valitsusele kogu Inglise tööstuse ühes kaubandusega.

Parlamendi opositsioon. Parlament ja Londoni City tahtsid oma raha eest omada kuulekat kuningat. Kuid Stuartid ei täitnud nendele pandud lootusi. Nende pillav õukonnaelu, püüe taastada ennerevolutsioonilist absolutismi ja nende välispoliitika kutsusid esile tugeva rahulolematuse. Parlamendis tekkis tugev opositsioon.

Enese kindlustamiseks kuningliku valitsuse omavoli suhtes võttis parlament 1679. a. vastu erilise seaduse Inglise kodanike isikuvabaduste kohta — *Habeas corpus act*'i. Uue

seaduse järgi oli areteeritul õigus nõuda oma asja viivitamatut arutusele võtmist kohtus, et saavutada vabastamist kautsjoni või käenduse vastu. See seadus piiras valitsuse omavoli.

Ida-India kaubaseltsi maja Londonis.

Kuid parlament võis, eriti võitluses revolutsiooniliste liikumiste vastu, selle seaduse kehtivuse ajutiselt seisma panna.

Charles'i ja parlamendi vahelises võitluses kujunesid kaks poliitilist erakonda — tory'd ja whig'id. Tory'd väljendasid nende maaomanike huve, kes pooldasid kuninga absolutismi säilitamist. Tory'de seisukohti pooldasid ka inglise

vaimulikud. Whig'id olid suur- ja keskkodanluse ning uue suurmaapidajate kihi esindajad. Nemad taotlesid parlamendi võimu suurendamist ja kuninga võimu piiramist.

1688. a. riigipööre. Peale Charles II surma (1685) astus troonile James II, kitsarinnaline, nürimeelne inimene. Ta asus sirgjooneliselt restaureerima ainuvalitsust ja katoliiklust. See tegi isegi tory'd rahutuks. Anglikaani piiskopid ja preestrid löid oma kohtade ja sissetulekute pärast kartma. Aadlikud kartsid, et taastatakse katoliku kloostrid ja antakse munkadele tagasi Henry VIII poolt konfiskeeritud maad. 1688. a. juunis otsustasid tory'd ja whig'id troonile tõsta sobivama kuninga. Valik langes Madalmaade asehaldurile Oranje Wilhelmile (Madalmaade revolutsiooni tegelase järeltulijale). Tema poole pöörduti relvastatud vahelesegamise palvega. Novembris maabus Wilhelm Inglismaal, leidmata vastupanu. Sõjavägi jättis James'i maha ja see põgenes Prantsusmaale.

Oranje Wilhelmi (William III) troonileastumisel sunniti teda kinnitama Õiguste deklaratsiooni. See deklaratsioon kinnitas veel kord kateegooriliselt parlamendi ainuõigust makse määrata, kuulutas välja sõnavabaduse parlamendi liikmeile ja kodanikele vaba palvekirjade esitamise õiguse parlamendile. Sõjaväe värbamine ja ülalpidamine oli lubatud ainult parlamendi nõusolekul.

Veidi hiljem (1701. a.) võeti vastu Troonipärimise akt. See akt nägi ette, et Inglise troon peab minema väikesese saksa vürstkonna — Hannoveri tähtsuseta valitsejaile, kellega Stuartite dünastia oli kauges suguluses.

Nõnda siis kindlustasid 1688. a. sündmused Inglismaal kodanlik-parlamentaarset korra. Marxi sõnade järgi viis 1688. a. riigipööre ühes Oranje Wilhelmiga võimule „maaomanikest ja kapitalistidest“ tegelased.

Parlamendi ülemvõim. 1688. a. riigipöörde järel allus kuningas parlamendile ega saanud ajada iseseisvat poliitikat. Eriti tugevnes parlamendi võim pärast seda, kui Troonipärimise

akti tagajärjel troon läks Hannoveri dünastia kätte (alates 1714. a.). Väikese tähtsusega saksa vürstidena, ilma ühegi sidemeta Inglismaal, tundsid need endid välismaalastena riigis, kus neil tuli hakata kuningaks. Esimene kuningas Hannoveri dünastiast, George I, ei mõistnud isegi inglise keelt ja sai oma ministritega kõnelda ainult tõlgi abil. Kogu võim läks parlamendi kätte.

Parlamendis oli ülekaalus whig'ide erakond. Väikeste vaheaegadega omasid nad parlamendis enamust kuni 1760. a.

Whig'ide erakonda kuulusid inglise rikkamad maaomanikud, tähtsaimad kaupmehed ja pankurid. Nende rahalised vahendid ja mõju olid tohutu suured. Kõike seda kasutasid whig'id parlamentliku oligarhia kehtimapanemiseks. Selleks nad kasutasid kõigepealt ära parlamendi valimiste süsteemi. Inglismaal valitses vananenud valimiskord: parlamenti saadeti kaks saadikut igast krahvkonnast ja igast linnast, mis oli saanud selle õiguse kuningalt. Paljud linnad kasutasid juba ammuselt ajast peale seda õigust. Mõned neist olid alla käinud. Ühes linnakeses oli säilinud ainult 5 maja, kuid ta saatis ikka veel kaks saadikut parlamenti. Samal ajal uutel suurtel tööstuskeskustel, nagu näiteks Manchesteril, polnud üldse õigust parlamenti esindajaid valida. Väikesed linnad sõltusid täiesti suurmaapidajaist, kelle maal nad elasid. Vähene arv rikkaid whig'ide perekondi käsutas enamiku selliste pehkinud kohakeste üle.

Whig'id tegelesid avalikult valijate äraostmisega. Valimistel oli kasulikum hääletada whig'ide poolt, sest nad olid rikkamad. Valimiste ajal jagasid parlamendi liikmekandidaadid raha ja lubadusi, vedasid valijaid omal kulul valimiskohale ja kostitasid neid joogikohtades.

Äraostmise süsteem oli läbi viidud isegi parlamendis endas. Ministrid ostsid ära parlamendi liikmeid, jagades neile pensione ja tulusaid ametikohti, kus oli võimalik mitte midagi teha ja saada kõrget palka. Ministrid ise said omakorda suuri altkäemakse kaupmeestelt ja pankuritelt ning kaubaseltsidelt.

XVIII sajandi algusest peale hakkab kehtima tava, mille järgi kuningas nimetab ministrid selle erakonna liikmete hulgast, kellel on parlamendis enamus. Nõnda kujuneb ministrite kabinet ühe erakonna liikmeist. Kabineti ja eriti tema juhi, peaministri kätte koondub hiigelsuur võim.

Parlament pani visalt vastu katseile muuta valimissüsteemi, millel põhjenes kogu parlamentlik oligarhia. Ta pani kehtima alamkoja volituste seitsmeaastase tähtaja, mille järgi valimisi korraldati ainult 7 aasta tagant. Viidi läbi seadus, mis määras parlamendi liikmekandidaadile kõrge varandusliku tsensuse (vähemalt 600 naelsterlingi suurune aastasissetulek). Parlament kasutas oma õigusi, et häbemata kombel rikastada suurmaapidajaid, kaupmehi ja pankureid töötava rahva arvel.

Asumaadepoliitika. Kaubandusringkondade huvides aeti energilist välispoliitikat. Ajaviitmata algas pärast 1688. a. riigipööret rida sõdasid Prantsusmaa vastu, kes oli Inglismaa peavõistleja kaubanduse ja koloniaalpoliitika alal. Inglismaa võttis tegelikult osa kõigist riikide liitudest, mis olid suunatud Prantsusmaa vastu. Suuri edusamme saavutas Inglismaa Hispaania pärilussõjas.

Prantsusmaaga sõlmitud Utrechti rahu (1713) põhjal sai Inglismaa Giblaltari ja ühes sellega vaba läbikäigu Vahe-merre, suured maa-alad Ameerikas Hudsoni lahe ääres, kauplemisõiguse Hispaania asumaadega ja *asiento*-õiguse.

Seitsmeaastase sõja ajal (1756—1763) uuendas Inglismaa võitlust Prantsusmaaga Põhja-Ameerikas ning võttis temalt ära Kanada ja Hispaanialt Florida.

Indiast tõrjus Inglismaa Prantsusmaa peaaegu täiesti välja. Sel viisil omandas Inglismaa XVIII sajandi keskpaigaks ülekaalu Prantsusmaa üle ja kujunes lõplikult kõige tugevamaks suurvõimuks asumaade alal.

Inglased otsisid uusi, eurooplastele seni tundmata maid, et ühendada neid oma koloniaalvaldustega. Eriti kuulsaks sai oma avastustega inglise meresõitja James Cook (1728—

1779). Ta põlvnes väesest talupoja-perekonnast ja algas teenistust laevapoisina kaubalaeval. Oma andekuse tõttu jõudis Cook ruttu edasi ja 1768. a. määrati ta juba sõjalaeva kapteniks. Talle tehti ülesandeks uurida Vaikse ookeani saari. 10 aasta jooksul sooritas Cook kolm reisi, mille kestel ta uuris läbi Vaikse ookeani lõunast põhjani. Ta avastas sadu eurooplastele seni tundmata saari, uuris Austraalia randu ja kuulutas selle mandri Inglismaa valduseks. 1779. a. sai Cook kokkupõrkes Havai saarte elanikega surma.

Kolooniate riisumine ja ekspluateerimine tõid arvamatult suuri kasusid kaubaseltsidele.

Pangad. Hiigelsuuri kasusid said pankurid. Nemad toetasid 1688. a. riigipöörde läbiviimist, andes uuele valitsusele suure laenu. Pankade peaülesandeks kujuneb nüüd valitsusele laenu andmine. Riigivõlad suurenevad järjest. Riigile laenutatud summade eest said pankurid kõrgeid protsente, mida pidid tasuma maksude maksjad. Sel viisil maksude suurendamise teel saadud summad läksid pankurite rikastamiseks. Pankadest oli kõige tähtsam a. 1694 asutatud Inglise Pank.

Suurmaaomanikud, kaupmehed, töösturid ja pankurid rikastusid kolooniate riisumise ja töötava rahva julma ekspluateerimise teel. Sõjad tõid kaasa maksude suurenemise ja riigivõla kiire kasvamise, selle võla kõrgete protsentide maksmine aga suurendas veelgi maksukoormist. Töötava rahva olukord läks üha raskemaks.

Talupoegkonna häving. XVII sajandi lõpul veel küllalt arvukas inglise talupoegkond laostub ja hävib lõplikult XVIII sajandi vältel. Parlament aitas tarastamise seaduste väljaandmisega talupoegkonna väesestumisele ja maatustumisele tugevasti kaasa. Nende seaduste nõudel tuli teatud küla piirides teostada kõigi maade üldine väljamõõtmine ja tarastamine. Üksikute ribade asemel külakonna mitmesugustel väljadel pidi iga talupoeg saama eraldi, kindlate piiridega maatüki. Kuid neid parlamendi poolt määratud tarastamisi teostati mõisnike ja vaimulike

huvide kohaselt, kes said oma maadele suuri juurdelõikeid. Talupoegi peteti igati, neile anti halvimald maad, nende peale pandi kõik tarastamise kulud. Kõige väiksemate kohtade pidajailt võeti lihtsalt maa ära. Talupojad laostusid ja muutsid maata proletaarlasteks.

Laostusid ka väikekäsitöölised, sest suurtööstuslik manu-faktuur tõrjus nad välja.

Asumaade riisumise, orjakauplemise, riigivõla kasvamise ja tööliste ekspluateerimisega manufaktuurides kuhjusid Inglismaal hiigelsuured kapitalid. Sellega ühel ajal toimus talupoegade ja käsitöölise riisumine ja laostamine ning nende muutmine proletaarlasteks. Seda kapitali kasvu ja proletariaadi moodustumise protsessi nimetas Marx esialgseks kapitali kuhjumiseks. Kõige kiiremini arenes esialgne kapitali kuhjumine Inglismaal, kuid see toimus ka teistes Euroopa riikides.

XXXVI peatükk.

India ja Hiina XVI—XVIII sajandil.

XVI—XVIII sajandil jõudis Euroopa teaduse ja tehnika arengult Idamaist ette. Euroopa muutus nüüd maailma eesrindlikumaks mandriks. Euroopa riigid kasutasid oma tehnilist ülekaalu, et riisuda ja vallutada uusi maid ning muuta neid oma kolooniateks. Kõige ahvatlevamaks saagiks näis eurooplastele olevat India.

Portugallased, madalmaalased, inglased ja prantslased riisusid Indiat, koorisid tema elanikke ja vallutasid uusi toetuspunkte edasiseks riisumiseks. Kolooniaid ahnitsevad röövriigid pidasid omavahel vihast võitlust India pärast, kuni viimaks XVIII sajandil võitjaks osutusid inglased.

Kaug-Ida riigid (Hiina, Jaapan, Korea) ajasid Euroopa kaupmeeste ja misjonäride röövimisiha, pettuse ja spionaaži vastu võideldes eurooplaste minema ja sulgesid neile oma piirid.

§ 1. India XVI—XVIII sajandil.

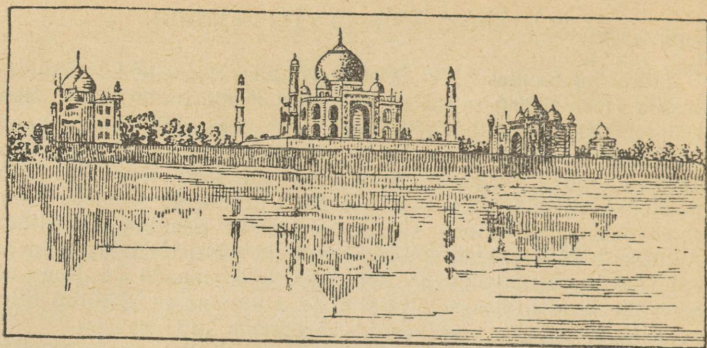
India kaubandus XV—XVI sajandil. Timurlenki vallutus-sõjakäik (1398—1399) purustas hirmsasti Põhja-Indiat. Palju linnu oli varemeis. Parimad käsitöölised olid ära viidud Samarkandi. Niisutusseadised olid purustatud, põllumajanduses ja kaubanduses valitses langus. Paremas seisukorras oli maa lõunaosa, kuhu Timurlenki vägede retked ei ulatunud. India ja araabia kaupmehed eksportisid merd kaudu vürte ja peeni puuvillriideid Egiptusse, kust Veneetsia kaupmehed neid edasi toimetasid Euroopasse. Lõuna-India oli vahetalitajaks Läänemaade ja Kaug-Ida kaubavahetuses. Indiasse tulid siidi ja portselaniga laaditud Hiina laevad ja malailaste merepaadid vürtsidega Indoneesiast.

Raske löögi sellele kauplemisele andis India mereteede avastamine ümber Aafrika (1498) portugallaste poolt. Portugallased olid liiga nõrgad India vallutamiseks. Nad haarasid endile ainult üksikud punktid India rannikul ja rajasid siia oma kindlustatud toetuspunktid. Neist röövlipesadest lähtudes pidasid Portugali meriröövlid jahti India ja Araabia laevadele. Nad anastasid rikkaid kaubalaadungeid, uputasid laevad ühes meeskondadega või lasksid vangid lahti, löigates neil ära nina ja kõrvad. Need õnnetud pidid levitama kogu Idamaal teateid sellest, mis ähvardab igauhte, kes julgeb rikkuda Portugali monopoli India ja Euroopa vahelises merekaubanduses. XVII sajandi alguses pidid portugallased oma monopolist loobuma. Neid hakkasid välja tõrjuma teised vallutajad — inglased ja madalmaalased.

Suurmoguli riik. 1526. aastal tungis Afganistani mäestiku-kurusid mööda Kesk-Aasiast Indiasse vürst Babur. Teda saatis võitlustes karastatud 20 000-meheline sõjavägi. India vürstid ei taibanud ühineda, et Baburi pealetungi tõkestada, ja ta vallutas lühikese ajaga suurema osa Põhja-Indiast. Babur oli osav ja ettenägelik valitseja. Ta tegi lõpu feodaalseile vaenustele, mille all India kannatas kõige rohkem, ja soodustas kaubandust. Tema poolt rajatud riiki kutsusid eurooplased suurmoguli keisririigiks („mogul“ tähendab sama mis „mongol“). Babur pidas end mongoli suurvõimkondade Džengis-khaani ja Timurlenki järglasteks.

Baburi järglaste ajal laiendas suurmoguli riik vahet pidamata oma piire. XVII sajandi lõpuks hõlmas ta Ida-Afganistani ja peaaegu kogu Indiat peale poolsaare kõige lõunapoolsema tipuosa.

Akbar. Suurimale õitsengule jõudis suurmoguli riik Akbari valitsuse ajal (1555—1605). Akbar püüdis enda poole meelitada India põliselanikke — hindusid. Ta kuutsus valitsemisest osa võtma vallutajate-moslemite kõrval India vürste ja kaotas täiesti hindude usundilise vaenamise. Eriti hoolitses ta India põlvkondade seisukohalt ülitähtsa niisutusvõrgu korrashoidmise eest.

Mausoleum Taj-Mahal.

India ühendamine mogulite võimu alla tõi kaasa kaubanduse ja tööstuse kasvamise. India riiet eksporditi Euroopasse. India riidenimetused (musliin, kalingur, taft) püsivad tänapäevani elavaina euroopa keeltes. Euroopa pealinnade õuedaamid uheldasid india peenimast musliinist riides. Suurmogulite ajal kaunistati Indiat suurepärase ehitistega, millede püstitamise tööks aeti kokku kümneid tuhandeid talupoegi ja käsitöölisi.

Kuid India ühendamine suurmogulite poolt oli ainult väline. Üksikud külakogukonnad olid üksteisega vähe seotud. Suurmogulid jägasi India maakondi haldamiseks oma asevalitsejaile, kes mõtlesid ainult endi rikastamisele ja sellele, kuidas kindlustada saadud maakondi endile ja oma järglastele. Suurmogulite ja nende asevalitsejate pimestavat toredust pidas ülal India talurahva ja käsitöölise üle jõu käiv töö. Üle poole talupoja saagist kulus maksudeks, peale selle riisusid talupoegi halastamatult maksukogujad. Talupojad kandsid raskeid koormisi ehitiste püstitamisel, teede tegemisel ja niisutuskanalite korrashoidmisel.

Akbar hakkas nõudma, et makse tasutaks rahas, mitte majapidamisaadustes, nagu varem. Talupoegade seisund muutus seetõttu veel raskemaks. Et neil polnud raha maksude tasumiseks, pidid nad liigkasuvõtjailt laenu tegema ja muutusid nende igavesteks võlglasteks. Talupojad hakkasid küladest põgenema. India viljarikkad maa-alad muutusid džungliteks. Teedel teotsesid röövlid. Puhkesid talupoegade vastuhakud. Suurmogulite sissetulekud vähenesid. Asevalitsejad ei tahtnud enam nendega sissetulekuid jagada. Nad püüdsid keisririigist lahku lüüa ja saada iseseisvaiks valitsejaks.

Aurangzeb. Viimse katse tugevdada suurmoguli riiki tegi keiser Aurangzeb (1658—1707). Vastandina Akbarile toetus

Aurangzeb muhamediusulistele suurnikele ja vaenas hindusid. Ta täitis riigikassat rikaste hindu templite riisumisega ja neile temp-
leile kuuluva maa andis muhameedlastele. Ta lubas muhamedi-
usulisel ülimuskihil oma võlad hindudele tasumata jätta. Julmade
vahenditega püüdis ta talupoegi sundida makse maksma. Maksu
mittetasumisel tabas julm hukkamine keha läbisaagimise teel puust
saega. Muhamediusuliste suurnike huvides ajas Aurangzeb
ulatuslikku vallutuspoliitikat. Kestvate sõdade järel õnnestus tal
alistada Lõuna-India. Kuid need sõjad nõudsid hiigelsuuri summa-
sid ja aitasid ainult lõpule viia suurmoguli keisririigi laostumist.

Mogulite vastu tõusid marattide suguharud Lääne-Dek-
hanis. Marati talupojad ja väikemõisnikud kuulutasid suurmogulite
ja muhamediusulise aadli vastu välja hindude usundisõja. Nende
julge ja andekas juht Sivadžī formeeris partisanisalkadest
tugeva armee, kes võidukalt sõdis Aurangzebi vägedega. Keisri
asevalitsejad arvestasid ikka vähem suurmoguli võimu ja hoolit-
sesid ainult oma valduste eest. Aurangzebi viimseil valitsus-
aastail oli tema riik lagunemas.

Pärast tema surma lakkas Baburi rajatud suurmoguli keisri-
riik eksisteerimast, kuigi Delhi valitsejad säilitasid suurmoguli
kõlava tiitli.

Inglased ja prantslased Indias. India, mis oli jagunenud palju-
deks valdusteks ja mida vapustasid suurmaapidajate ning talupoeg-
ade vahelised võitlused, langes kergestivõidetud saagina Euroopa
röövriikide — Prantsusmaa ja Inglismaa kätte. Prantsuse ja Ing-
lise Ida-India kaubaseltsidel olid omad sõjaväed ning kindlused ja
nad omasid õigust raha müntida, sõda kuulutada ja lepinguid sõl-
mida. Nad vallutasid Indias toetuspunkte, kiskusid kaubanduse endi
kätte ning segasid India vürstide vahelistesse tülidesse, et neid
sel teel alistada. Inglise India-valduste keskuseks oli Madras,
Prantsuse valdustel Pondichéry.

Mõlemad röövriigid jagelesid omavahel alatasa. Üksvahe õnnes-
tus prantslastel ülekaalu saavutada ja vallutada isegi Madras (1744).
Kuid varsti läks ülekaal tugevama ning rikkama Inglismaa kätte.
Seitsmeaastases sõjas (1756—1763) kaotasid prantslased suurema
osa oma India-valdustest. Hävitanud oma peavõistleja, jätkas Ing-
lise Ida-India kaubaselts vägivald, intriigide ja pettuse teel kil-
lustatud ning nõrgestatud India alistamist.

§ 2. Hiina XVI—XVIII sajandil.

Hiina-Euroopa esimesed suhtlemised. Suured maadeavastused
panid aluse Euroopa korrapärasele suhtlemisele Hiinaga. Esimes-
tena ilmusid Hiina rannikuile portugallased. Pärast mitmeid eba-

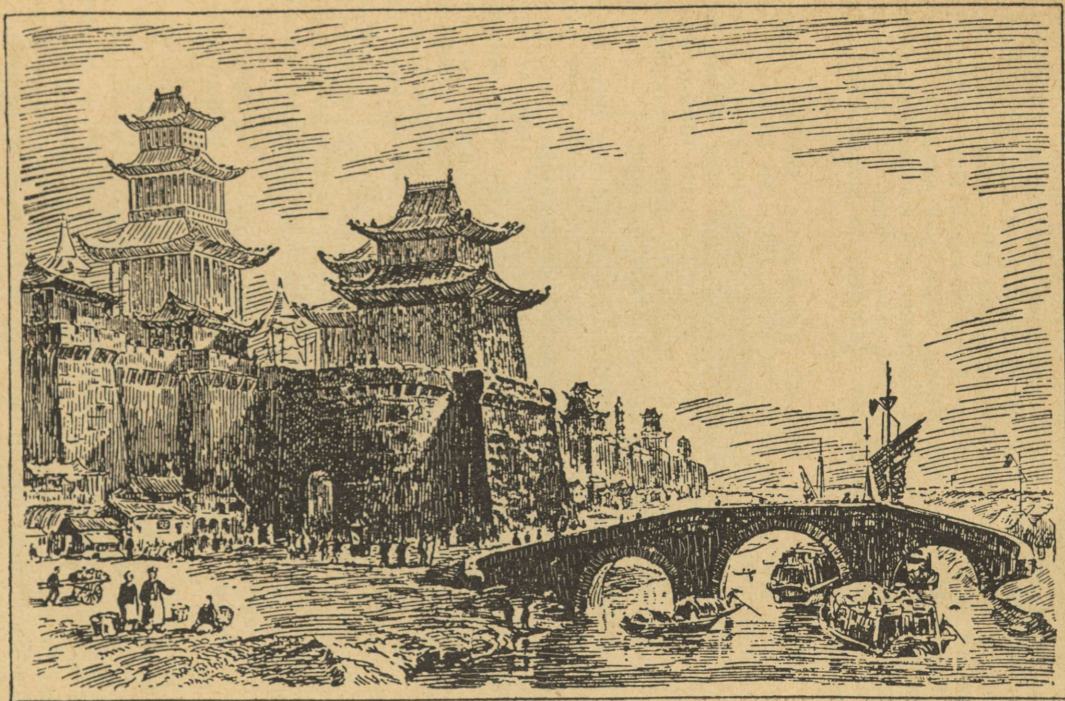
õnnestunud katseid maabusid portugallased esimest korda Hiinas 1516. a. Selle järel nad hakkasid üha sagedamini Hiinasse sõitma ja sobitasid kaubavahetust Kantoni linnaga Lõuna-Hiinas. Portugallased tahtsid Hiinas luua endile kaubanduslikku toetuspunkti ja vallutasid sel eesmärgil a. 1557 Makao, mis sellest ajast jäigi nende asumaaks. Portugallaste järel ilmusid Hiinasse hispaanlased. Pärastpoole tulid madalmaalased, selle järel inglased ja prantslased. Et Hiinaga suhtlemist sobitada, saatsid Euroopa valitsused oma saatkondi Pekingisse ja läkitasid Hiina keisrile väärtuslikke kinke. Kuid nad kauplesid enamasti Lõuna-Hiina sadamais, vedades välja teed, siidi ja portselani.

Mandžud. XVI sajandi lõpul hakkas Lõuna-Mandžuurias tugevnema mandžulaste suguharu. Nad ühinesid, lõid tugeva sõjaväe ja rajasid oma riigi. XVII sajandi alguses hakkasid mandžulased sooritama sõjaretki naabruses asetsevasse Hiinasse. Nende armee koosnes 8 lipp-korpusest ja seda kutsuti „kaheksa lipu sõjaväeks“. See kasvas iga päevaga. Mandžulaste väejuht võttis endale keisritiitli. Temale allusid paljud naabersuguharud. Mandžulased alustasid sõjakäiku Koreasse, tungisid selle pealinna ja sundisid Korea valitsejat tunnistama end mandžulaste vasalliks. Selle järel nad alustasid sõda Hiinaga.

Mandžude dünastia rajamine Hiinas. Sel ajal leidis Hiinas aset suur rahva ülestõus. Ülestõusust osavõtjad, kes olid moodustanud suure sõjaväe, tungisid pealinna Pekingi poole. A. 1644 vallutasid ülestõusnud verise lahingu järel linna ja ajasid minema viimse Ming'i dünastia keisri. Siis kutsusid hiina suurnikud, kes ise ei suutnud ülestõusu maha suruda, mandžulased appi. Mandžulaste sõjavägi vabastas pealinna ülestõusnute käest ja summutas ülestõusu. Kuid kindlustanud endid Pekingis, ei mõelnudki mandžulased enam äraminekule. Nad kuulutasid Pekingi oma pealinnaks, deklareerisid, et Ming'i keisririigi võim on kukutatud, ja rajasid selle asemele oma keisririigi. Nad nimetasid oma riiki Tai-Tshing'iks, s. t. Suur-Tshing'iks. Nõnda rajati a. 1644 Hiinas uus dünastia.

Mandžud laiendasid oma võimu kogu Hiinale. Nad ostsid ära palju Hiina läänivürste, määrates neid tähtsatele ametikohtadele. Mandžulaste väepealikuist said nüüd printsid ja vürstid. Vangistatud hiinlased kuulutati orjadeks. Mandžud anastasid hiina talupoegade maad ja muutsid need oma pärisomandiks. Hiina rahvas vihkas uusi vägivallamehi ja korraldas nende vastu alatasa vandeseltse ning vastuhakke. Kuid pikka aega ei õnnestunud tal Mandžude võimu kukutamine; see kukutati alles 1912. a.

Hiina laiendamine. Sõjakad Mandžud vallutasid mitte ainult Hiina, vaid liitsid tema külge veel naabermaid. Mõned naaber-

Pekingi vaade.

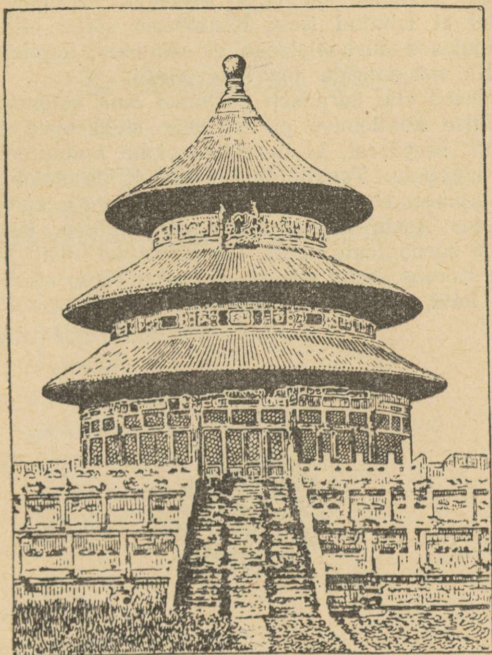
suguharud, tundes Mandžude võimu, alistusid ise. Nõnda näiteks alistusid neile lõunapoolsed mongolid ja nende maad hakati sellest ajast kutsuma Sise-Mongooliaks, sest nad kuulusid Mandžude keisririiki. Põhjapoolsed mongolid ei alistunud Mandžudele ja nende maad hakati kutsuma Välis-Mongooliaks. Selle maa alistasid Mandžud pika võitluse järel XVII sajandi lõpul. XVIII sajandil heitsid Mandžud alla Hiinast lääne pool asetsevad suured vürstiriigid — Dsungaaria ja Kašgaaria, mis moodustavad praegu Hiina provintsi Sinkiang'i. Indo-Hiina riigid — Annam ja Birma — muutusid Mandžude vasallideks ja maksid neile allumismaksu.

Khang Hsi. Eriti kuulsaks sai Mandžu keisrite hulgast Khang Hsi, kes valitses 60 aastat (1662—1722). Ta oli tark, teadmishimuline inimene. Ta hakkas suhtlema eurooplastega, lähendas endale Euroopa õpetlasi ja misjonäre ning käskis neil tõlkida mandžu keelde parimad Euroopa raamatud füüsika, arstiteaduse ja matemaatika alalt. Khang Hsi lubas eurooplastele vaba kauplemise Hiinas ja avas neile kõik sadamad.

Vene-Hiina suhted. Esimesed suhtlemised Vene ja Hiina vahel leidsid aset XVII sajandi alguses. Siberi vallutamise järel hakkasid Vene tsaarid oma saadikuid Hiinasse saatma, et suure naaberriigiga sõprust sobitada. Vene kaupmehed alustasid hiinlastega piiril vahetuskaubandust. Samal ajal Vene väed, jätkates Siberi vallutamist, jõudsid a. 1645—1650 Amuuri jõeni. Tol ajal oli see inimtühi maa, kus elasid metsikud suguharud. Venelased võtsid endi alla kogu maa-ala põhja pool Amuuri jõge ja ehitasid sinna oma kindlusi. Kuid sinna hakkasid ulatuma ka Mandžu keisrite vallutused, kes laiendasid oma riiki põhjas tühjade maade arvel. Khang Hsi tahtis samuti vallutada Amuuri jõge ja sellega piirnevaid maid. Ta saatis sinna sõjaväe. XVII sajandi keskpaiku oli Amuuri jõel kokkupõrkeid Vene ja Hiina vägede vahel.

Siis saadeti Venest Khang Hsi juurde saadik, et rahu sõlmida ja sõprust sobitada. Peale pikki läbirääkimisi kirjutas Vene saadik 1689. a. Nertšinskis alla esimesele Vene-Hiina piiri- ja kaubalepingule. Mitte soovides naabritega tülitseta, loovutas Vene saadik Khang Hsi'le Amuuri provintsi, mis anti Venemaale tagasi alles 1858. a. Nertšinski lepinguga algas Vene ja Hiina sõprus ning alustati elavat kaubavahetust. Kuid venelased ei osanud hiina keelt ja hiinlased ning mandžulased vene keelt, mis raskendas suhtlemist. Peeter I saatis venelasi Pekingisse hiina keelt õppima. Sellest ajast õppisid venelased üha lähemalt Hiinat tundma ja hakkasid ikka sagedamini sinna sõitma. Sõlmiti veel mitu sõpruslepingut.

Hiina suletus. Vahepeal sõitis lõunasadamate kaudu Hiinasse ikka sagedamini eurooplasi. Hiina sadamais kauplesid madalmaalased, portugallased, hispaanlased, inglased ja prantslased. Kuid eurooplased ei piirdunud kauplemisega, vaid teetsesid ka riisumise. Nii riisus üks portugali kaupmees paljaks 17 keisrite hauda.

Taevatempel Pekingis.

Sõites Hiinasse rikka saagi pärast, ei valinud Euroopa kaupmehed abinõusid. Nad riisusid ja petsid Hiina kaupmehi ning tegid elanikele ülekohut. Omavahel tülitseid eurooplased alata saagi pärast. Nad ostsid ära Hiina ametnikke, et need ei jälitaks neid mitmesuguste kuritegude pärast. Paremini ei käitunud ka Euroopa misjonärid. Jutlustades ristiusku, tegelesid nad ise samal ajal kauplemise ja riisumisega. Peale selle nad olid Euroopa riikide spioonideks, sest jutlustamise ettekäändel oli neil kergem tungida ükskõik millisesse linna või külla.

Kõik see ässitas üles Hiina rahva ja valitsuse eurooplaste vastu. Hiinlased hakkasid eurooplaste kaubandust piirama ja lõppeks 1757. a. keelasid eurooplastele sõltmise kõigisse Hiina linnadesse peale Kantonit. Kuid selleski linnas lubasid hiinlased eurooplastil kaubelda ainult mõne kaupmehega, kes olid saanud selleks eriloo. Eurooplased elasid Kantonis eri linnaosas ja teistesse linnaosadesse ilmumine oli neile keelatud. Euroopa kaupmeeste perekondadel ei lubatud isegi Kantonisse sõita. Mingeid kaubalepinguid hiinlased eurooplastega ei sõlminud, hoolimata viimaste palvetest. Ka misjonäride tegevust piirati.

Eurooplased olid äärmiselt solvunud oma kaupmeeste ja misjonäride sellise kohtlemise pärast ning süüdistasid Hiinat „ebakultuursuses“ seepärast, et ta ei soovinud kultuurse Euroopaga suhtlemist alustada. Tegelikult oli see Hiina suletus vastuseks Euroopa kaupmeeste ja misjonäride häbematule käitumisele Hiinas ja teistes Aasia maades. Sel viisil mõtles Hiina pääseda orjastamisest eurooplaste poolt. Täpselt samal viisil „suleti ukсед“ Jaapanis ja Koreas, kuhu samuti ei lastud enam sisse eurooplasti, kes tahtsid neid maid vallutada.

Kronoloogiline tabel.

	Aastad.
Kolumbuse esimene merereis	1492
Mereteie avastamine Indiasse	1498
Lutheri väljaastumine indulgentside müümise vastu	1517
Magalhães'i reis ümber maailma	1519—1522
Suur talupoegade sõda Saksamaal	1524—1525
Münsteri kommuun	1534—1535
Jesuiitide ordu kinnitamine paavsti poolt	1540
Augsburgi usundirahu	1555
Madalmaade revolutsiooni algus	1565
Pärtliöö	1572
„Võitmatu armaada“ hukumine	1588
Hiina-Jaapani sõda	1592—1598
Madalmaade iseseisvuse tunnustamine Hispaania poolt	1609
Kolmekümneaastane sõda	1618—1648
Pika parlamendi kokkukutsumine	1640
Kodusõda Inglismaal	1642—1648
Louis XIV valitsusaeg	1643—1715
Cromwelli sõjaväereform	1645
Vestfaali rahu	1648
Charles I hukkamine ja vabariigi väljakuulutamine Inglismaal	1649
Navigatsiooniakt	1651
Cromwelli protektoraat	1653—1658
Stuartite restauratsioon	1660

	Aastad.
Nantes'i edikti tühistamine	1685
Stuartite dünastia kukutamine	1688
Hispaania pärilussõda	1702—1713
Utrechti rahu	1713
Seitsmeaastane sõda	1756—1763
Poola esimene jagamine	1772

Sisukord.

	Lk.
Kolmas jagu. Hiliskeskaeg	3
XXII ptk. Suured maadeavastused ja kolooniate vallutamise algus	3
§ 1. Ameerika ja India meretee avastamine	3
§ 2. Ameerika vallutamine ja Euroopa riikide kolo- niaalpoliitika algus	6
§ 3. Maadeavastuste majanduslikud tagajärjed	9
XXIII ptk. Itaalia XVI sajandil	11
§ 1. Klassivastuolud Itaalias XVI sajandil	11
§ 2. Poliitiline kord Itaalias XVI sajandil. Itaalia sõjad	12
§ 3. Itaalia vaimne kultuur XVI sajandil	14
XXIV ptk. Reformatsioon ja Suur talupoegade sõda Saksamaal	18
§ 1. Saksamaa XVI sajandi alguses	18
§ 2. Reformatsiooni algus Saksamaal	23
§ 3. Suur talupoegade sõda	31
§ 4. Mõõduka reformatsiooni kindlustamine	36
XXV ptk. Reformatsioon ja katoliiklik reaktsioon Euroopas	37
§ 1. Kalvinistlik kirik	37
§ 2. Katoliiklik reaktsioon ja jesuiitide ordu	39
XXVI ptk. Hispaania ja Madalmaade revolutsioon	41
§ 1. Hispaania XVI sajandil	41
§ 2. Madalmaade revolutsioon	47
§ 3. Madalmaad XVII sajandil	56
XXVII ptk. Inglismaa XVI sajandil	59
§ 1. Kapitalismi arengu algus Inglismaal	59
§ 2. Tudorite absolutism. Inglise reformatsioon	61
§ 3. Inglise kaubandus ja välispoliitika XVI sajandil	63
§ 4. Inglise vaimne kultuur XVI sajandil	65
XXVIII ptk. Prantsusmaa XVI sajandil ja XVII sajandi esi- mesel poolel	68
§ 1. Prantsusmaa XVI sajandi esimesel poolel	68
§ 2. Usundisõjad Prantsusmaal	72
§ 3. Absolutismi rajamine Prantsusmaal	78

	Lk.
XXIX ptk. Kolmekümneaastane sõda	80
§ 1. Sõja algus	80
§ 2. Sõja käik	82
§ 3. Sõja lõpp	86
XXX ptk. Poola-, Rootsi- ja Türgimaa	87
§ 1. Poola riik XVI—XVII sajandil	87
§ 2. Rootsi XVII—XVIII sajandil	91
§ 3. Türgi XVI—XVII sajandil	92
XXXI ptk. Euroopa teaduse ja tehnika areng XVI—XVII sajandil	94
Neljas jagu. Uusaja algus	102
XXXII ptk. Inglise revolutsioon	102
§ 1. Inglismaa revolutsiooni eel	102
§ 2. Revolutsiooni algus	104
§ 3. Kodusõda	106
§ 4. Levellerid ja „grandid“. Teine kodusõda	111
§ 5. Vabariik ja protektoraat	113
XXXIII ptk. Absolutistlik monarhia Prantsusmaal	117
§ 1. Louis XIV absolutism	117
§ 2. Prantsusmaa langus	123
§ 3. Prantsusmaa XVIII sajandi esimesel poolel	127
XXXIV ptk. Saksamaa XVII—XVIII sajandil	130
§ 1. Austria	130
§ 2. Preisimaa	134
XXXV ptk. Kodanlik kord Inglismaal	141
XXXVI ptk. India ja Hiina XVI—XVIII sajandil	148
§ 1. India XVI—XVIII sajandil	149
§ 2. Hiina XVI—XVIII sajandil	151
Kronoloogiline tabel	157

Originaali tiitel:

E. A. Kosминский. История средних веков. Москва 1940.

RK „Pedagoogiline Kirjandus“, Tallinn.

Vastutav toimetaja J. Madisson. Korrektor M. Kindlam. Tehniline toimetaja H. Treumann. Laduda antud: 18. XI 1940. Trüki antud: 5. II 1941. Trükitähtede arv trükipoognas: 34,4 tuh. Trükipoognate arv: 10. Autori arvutuspoognate arv: 8,58. Trükiarv: 3650 eksemplari. Paber: 56 × 81,5 cm. $\frac{1}{32}$. Trükikoja tellimise nr. 346/57. MB 2754. Trükikoda nats. K. Mattiesen, Tartu, Vallikraavi 4.

Печатано на эстонском языке. E. A. Косминский. История средних веков. ГИЗ „Педагогическая Литература“, Таллин.

HIND RBL. 3.60

A-11971

HIND RBL. 3.60

A-11971

PROF. J. A. KOSMINSKI — KESKAEG

KESKAEG

ÕPPERAAMAT KESKKOOLI VI—VII KLASSILE

2. VIHK

TOIMETANUD
PROF. J. A. KOSMINSKI

RK PEDAGOOGILINE KIRJANDUS
TALLINN 1941